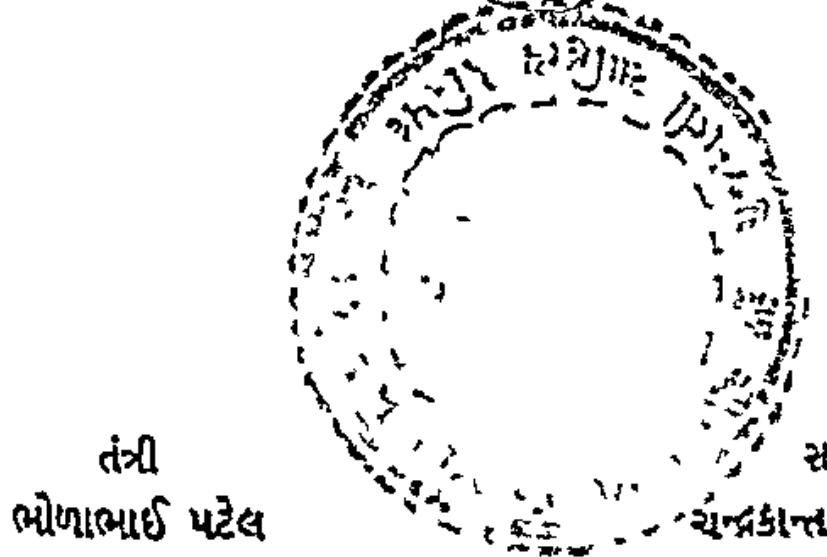

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : ક. લી. સ્વાધ્યાયમંદિર

તંત્રી સપાદક
ભોગાભાઈ પટેલ રાજકોણા ટોપીવાળા

વર્ષ : ૩૬

અંક : ૨

૧૯૬૫ ઇલ્લારી

પૃષ્ઠા

પરબ

૧૫ 36 : અંક 2

1995 ફેબ્રુઆરી

પરબ દર માસની દરમી સદગત ભોગીલાલ સાડેસરા
તારીખે પ્રતિદ્વદ્ધ થાય છે
પરિષદના સભ્યનું વાર્ષિક
લવાજમ પરબ સાથે રૂ 50/-
(સંસ્થાએ માટે રૂ 70/-) છે
વર્ષમાં જેમે ત્યારે સભ્ય થઈ
શક્યાએ છે, પરનું અધ્યવસ્થે
વાર્ષિક સભ્ય ઘણાનું લવાજમ
ઉસેમબર અતે પૂર્ણ થયેલું
ગણાયે આજીવન સભ્ય કી રૂ
500/- (વિદેશમાં પ્રા. 35/-
અધ્યવા ડૉ. 60/-) છે સંસ્થા
માટે રૂ 1000/- છે જેમને
માત્ર પરબ જ મેળવવું છોય
તેમને માટે વાર્ષિક લવાજમ રૂ
40/- છે રૂમાં માંચો થા
ફ્રાન્ટથી મોકલવા વિનતી
ઇંડિકેશન રૂ 3.4/-

1. બોણાભાઈ પટેલ
જીદુગર 3. બહાદુરભાઈ વાંક
જગરુ. 3 8. નટવરસિંહ પરમાર
પાશ 14. જણુ વાળા
ગંગાલ 24. ભગવતીકુમાર શર્મા
ગુજરાતનું કંડસ્થ
પરંપરાનું સાહિત્ય:
સ્વરૂપલક્ષ્મી વિભાગશાળા 25. બળવંત જાની
એક વધેલી કાળ 35. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
વિનોદ ભણની સર્જનયાત્રા 40. રતીલાલ બોરીશાગર
પરિષદ્વારા 44.

()

પણવવહારનું સરનામું

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

(પ્રકાશન વિભાગ)

ગોવધનભવન, આશ્રમભાગ
'ઘરીસ' પાછળ નાયિકિનારે
પુ. બુ. 4060, અમદાવાદ
380 009 □ ફોન 407947

*

અસ્વીકૃત કૃતિ મરત મેળવવા
જુરી ટપાવટિયે ચોટેલુ
ઘેરાન્ય નામ-સરનામાવાનું
પરબીરિપુ મોકલવું જુરી છે

'પરબ' સરફર્ડ

શ્રી હિંદુભાઈ પટેલ

શ્રી અનાગ્રાહ હરભાગનાથ પટેલ પરિષદ ચૌરિટેલય દ્રસ્ય

શેરાયા

માર્ગિક - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વર્તી મુદ્રા અને પ્રકાશક માપવ રામનુજ (મંત્રી), ગોવધનભવન
આશ્રમભાગ 'ઘરીસ' પાછળ નાયિકિનારે અમદાવાદ 380 009 મુદ્રાસ્થાન . થારાદ મુદ્રાસ્થાન
જુઓ પરિષદ સામે જરૂરીમાર્ગ અમદાવાદ 380 001 ફોન 359866 તારીખ : બોણાભાઈ પટેલ

સમાનો મત્વા। (કુરોદા)
સમાની પ્રસા। (અધ્વરીદ)

પરબુ

વર્ષ 36 : અંક 2

1995 ફેબ્રુઆરી

સદ્ગત ભોગીલાલ સાડેસરા

ગુજરાતી, જૂની ગુજરાતી, પ્રાકૃત અને સસ્કૃત ભાષા અને સ્થાહિત્યના ગણમાન્ય વિદ્યાન, ભારતીયવિદ્યા અને સસ્કૃતિવિદ્યા આર્થ સપાદક સશોધક, અનુવાદક અને સમીક્ષક તથા પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપક ડૉ. લોગીલાલ સાડેસરા (૧૯૧૭)નું ૧૮-૧-'૮૫ના રોજ અપેરિકા મુકામે દુઃખ અવસ્થાન થયું છે

ડૉ. સાડેસરા ૧૯૫૦થી ૧૯૭૫ સુધી મહારાજા ભયાળુથાવ પુનિવર્તિતીમાં ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ રહ્યા હતા અને એ સમય દરમ્યાન દેશવિદેશમાં ઘ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર(ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ)ના નિયામક હતા અને ઇન્સ્ટિટ્યુટના અશેષ જુનિય ઉપરાત સશોધન અને સમીક્ષાના તૈમાસિક 'સ્વાધ્યાપ'ના સપાદક હતા.

નર્મદયદક અને રાજાણિતરામ સુવર્ણચંદ્રકથી એ અલકૃત હતા એટલું જ નહિ કોઈ કાઉન્સિલરના અંવોઈ અન્દથે એમણે વિદેશોની અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓની મુખ્યકાત લીધી હતી. એનો અહેવાલ આપજને 'પ્રદક્ષિણા' ગ્રથમાં ભેણે છે

ડૉ. સાડેસરા સંશોધનના કોરે એક લિઙ્ગેંડ છે. બહુ નાની વયે એટલે કે મેટ્રિક થયા પહેલા એમણે એક મધ્યકાળીન કવિ માધવની 'રૂપસુન્દરકથા' સંપાદિત-સંપૂર્ણ કરી હતી. મેટ્રિકની પરીક્ષાએ જરૂર એમને હેરાન કર્યા હતા. પણ બધા પ્રયત્નો પણી મેટ્રિક પાસ થયા અને તે પજ ત્યારે જ્યારે જાણિતમાં એક દાખલો ખોટો પુછાપેશો તેના ફ્યાઝુસ દેખ વિધાધીને આપવાનું નક્કી થતા અને એ ઉપેચતાં એ

વર્ષે પણ નાખ્યાસ થયેલા ભોગીલાલ સાંડેસરાને પાસ થવા. જેટલા ગુણ મળી ગયા !

પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવતા છાત્રને મધ્યકાલીન ગુજરાતી રચનાઓમાં રસ પડે અને તે પાંદુલિપિઓ ઉકેલે અને સંપાદન કરે અને તે પણ મુનિશ્રી પુષ્પવિજયજીના માર્ગદર્શનમાં - તે સ્થિતિની સાંસ્કૃતિક અદેખાઈ નનુભવેલી છે.

‘એમનાં સંપાદનોનું કોન સંસ્કૃત પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતી સુધી વાપેબું છે. શ્રી સૌમેશ્વરદેવરચિત ‘ઉધ્યાસરાધવ નાટકમુ’ એ સંસ્કૃત પાંદુલિપિનું સંપાદન છે. ક્ષતરમા શાંકનાં પ્રાચીન ગુરુરકાબ્ય’, પ્રાચીન કણુસંબ્રહ ઉપરાંત વીરસિંહ-રચિત ‘ઉધારણા’, મહીરાજરચિત ‘નલદવંદતીરાસ’ વગેરે ઘણા સંપાદનો જૂની ગુજરાતીમાંથી છે.

ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સંશોધન-વિવેચનના જે બ્રથો લખ્યા છે, તેમાં શાબ્દાર્થશાસ્ત્ર વિષેનો બ્રથો ‘શાબ્દ અને અર્થ’, ‘મધ્યમાત્ર વસ્તુપાલનું સાહિત્યમંહળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો કણો’, ‘સંશોધનની કેળી’, ‘અન્વેષણા’ વગેરે બ્રથો છે. ડૉ. સાંડેસરાની ઈતિહાસ - પુરાતત્વમાં પણ ગતિ હતી. ‘વાધેલાઓનું ગુજરાત’, ‘જૈન આગમોમાં ગુજરાત’, ‘જગત્રાથપુરી અને ઓરિઝનાના પુરાતન અવશોષો’ આદિ પુસ્તકો આ વિષયનાં છે.

ડૉ. સાંડેસરાએ આજકાલ ભારતીય કથનકલા - નો અભ્યાસ કરનાર ભારતીય વિદ્વાનોને જે બ્રથો આકૃષ કર્યા છે, તે બ્રથો સંઘદાસગણિતરચિત ‘વસુદેવહિરી’નો પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ છેક ૧૮૪૫મા આપેલો છે તેમજો પંચતંત્ર’ને પણ ગુજરાતીમા અનૂદિત કર્યું છે.

ડૉ. સાંડેસરા ૧૯૮૮નાં વર્ષો દરમ્યાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ રહ્યા હતા.

ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, ઈતિહાસ અને ભારતીય વિધાના કોરમા એક જ્ઞાને પોતાના યોગદાનથી ગુજરાતી-ભાષાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર વિદ્વાનોની પરંપરા હવે લગભગ લુંમ થતી જાય છે. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાના જીતા સાચા અર્થમાં એમના કોનની ન પુરાય જેવી ખોટ પડી છે. એમને આપણા રૌની શ્રદ્ધાભરી અંજલિ હો !

ચેતનાકુમાર, સાતનું લુંગણું થયું, તો એ હજુ તારે કેટલુંક ઘોરવું છે? બહુ ઉંઘ કરી હવે ઉભો થઈ જા પથારીમાંથી...પથારી છોડવાનું મન નથી થતું? શરીરમાં તૂટ થાય છે ને પગનાં તળિયાંમાં બળતરા...એ બધું તો થવાનું જ...પણ તારે કશાની દરકાર કરવાની નથી સમજ્યો ને? ઊંકટરોનો તો પનારો જ પાડતો નહીં...નહીં તો તું એના ચક્કરમાંથી જ બહાર નહીં આવી શકે...જો કે આમ તો તું મારા આદેશોનું બરાબર પાલન કરે છે. હવે ટૂથપેસ્ટથી મોં સાફ કરી બાથરૂમ-લેટ્રિનની કાર્યવાહી પૂરી કરી નાખ્યાં...નહીં તો પાછું તારે જ મોહું... લેટ્રિન જતાં પહેલાં તમાકુની કષી લેવી પડશે ખરું? ખુશીથી લઈ લે...પણ જરા ઝડપ કરજે...આવી ગયો બહાર...? ચા તૈયાર જ છે. જરા ઠરી ગઈ છે એટાં જ. મોં બગાડવા વગર ગટગટવી જા. 'મૂડાની' બહુ દરકાર કરવાની નથી. સંભળાય છે ને હું કહું છું એ? સ્નાન કરતાં પહેલાં છાપા ઉપર નજર ફેરવી લેવાની હંચા થાય છે? બહે, જરા નજર કરી લે...સનસનાટી ભરેલા સમાચારો વાંચવાની તને ગજબની તાલાવેલી...હા, એટલા પૂરતું પણ તારું વિસ્મય જળવાઈ રહ્યું છે. એ સારી વાત છે. છાપાને હવે વધુ પફ્ફી ન રાખતાં પ્રાતઃસ્નાન આટોપી લે. ચોલીને નિરાંતે સ્નાન કરવાની કોઈ જરૂર નથી. સ્નાન કરતાં કરતાં ગ્રાયત્રી મંત્રનો જાપ કરવાની તરી ટેવ સારી છે. પણ તો ય તું અન્યના વિચારોથી તું તારા ચિત્તને અળગું તો નહીં જ રાખી શકે. અલબાત, આમાં તારો એકલાનો જ દીષ નથી.તારી હરેક ડિયા-પ્રતિકિયામાં હું પણ એટલો જ જવાબદાર છું. કારણ હું જ તને ચાવી આપ્યા કરું છું ને તું...

ચાલો, સ્નાન તો તે ઝડપથી પૂરું કરી નાખ્યાં. હવે બેસો પૂજા-પાઠમાં... પૂજા-બૂજામાં ચિત્ત ને ચોટાં હોય તો એકાદ અગરબતી કરી નાખ એટલે પત્યું...હજુ ઓફિસે જવાના ખાસ્સા બે કલાકની વાર છે. બહાર પાન-બાન ખાવા જરું હોય તો જઈ શકે છે. ને સાથે સાથે લાઈબ્રેરીમાં પણ એકાદ આંટો...સાથે પુસ્તક પણ બદલાતી લેવાનું. આ વખતે કંપું તારે વાંચવાનું છે. એ તો મેં તને કાનમાં કહી જ દીધું છે. તું 'મૂડ આઉટ' ન થઈ જાપ એટલે જ હું તને આતાં સૂચનો કરું છું....તો ચાલો, લાઈબ્રેરી તરફ...રસ્તે મળતાં મિત્રો સાથે થોડી હસ્તી-મજાક કરવી હોય તો કરી શકે છે. સિનેમાનાં પોસ્ટરોને ધારી ધારી જોઈ શકે છે. અરે હા, સામે જ ન્યૂગ્લેન્ચરવાળાની દુકાન છે. ત્યાં જવાની હંચા થાય છે? બહે, સામયિકી ઉપર નજર ફેરવી એકાદ ચિત્રલેખા, જ કે પછી એવું બીજું કોઈક પાકિક ખરીદી લે...સમય પસાર થઈ જશે ને સાથે મનોરંજન પણ...અરે, તે તો સામયિકી જોવામાં

વર્ષ પણ નાપાસ થયેલા ભોગીલાલ સંપેસરાને પાણ થવા. જેટલા ગુજરાતી મળી ગયા !

પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવતા છાત્રને માધ્યકાલીન ગુજરાતી રચનાઓમાં રસ પડે અને તે પાંદુલિપિઓ ઉકેલે અને સંપાદન કરે અને તે પણ મુનિશ્ચ
પુષ્યવિજ્યણા માર્ગદર્શનમાં - તે સ્થિતિની સાહિત્ય અદેખાઈ અનુભવેલી છે.

એમનાં સંપાદનનોનું કોત્ર સંસ્કૃત પ્રાકૃત જૂની ગુજરાતી સુધી વ્યાપેલું છે. શ્રી સોમેશ્વરાટેવરચિત 'ઉદ્ઘાસરાધવ નાટકમુ' એ સંસ્કૃત પાંદુલિપિનું સંપાદન છે.
'સતરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુજરાતીબ્ય', 'પ્રાચીન કણુસત્રેહ' ઉપરાંત વીરસિંહ-
રચિત 'ઉધારણા', મહીરાજરચિત 'નલદવદ્તીરામ' વગેરે ઘણાં સંપાદનો જૂની
ગુજરાતીમાંથી છે.

ડૉ. ભોગીલાલ સંપેસરાને સંશોધન-વિવેચનાં જે ગ્રંથો લખ્યા છે, તેમાં શબ્દાર્થરાસ્ત્ર વિષેનો ગ્રંથ 'શબ્દ અને અર્થી', 'મહામાત્ર વસ્તુપાતનું સાહિત્યમંડળ
તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો', 'સંશોધનની કેઢી', 'અન્વેપણા' વગેરે ગ્રંથો છે.
ડૉ. સંપેસરાની ઈતિહાસ - પુરાતાત્ત્વમાં પણ ગતિ હતી. 'વાદેલાભોનું ગુજરાત',
'જૈન આગમોમાં ગુજરાત', 'જગત્તાથપુરી અને ઓરિસ્સાના પુરાતન અવશેષો'
આદિ પુસ્તકો આ વિષયનાં છે.

ડૉ. સંપેસરાને આજકાલ ભારતીય કથનકલા - નો અભ્યાસ
કરનાર ભારતીય વિદ્યાનોને જે ગ્રંથે આકૃષ કર્યા છે. તે ગ્રંથ સંઘદાસગણિતરચિત
'પસુદેવહિલી'નો પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ છેક ૧૮૪૫માં આપેલો છે. તેમણે
'પંચતત્ત્વ'ને પણ ગુજરાતીમાં અનૂદિત કર્યું છે.

ડૉ. સાડેસરા ૧૯૮૮નાં વર્ષો દરમાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ
રહ્યા હતા.

ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, ઈતિહાસ અને ભારતીય વિદ્યાતા ક્ષેત્રમાં એક
સાથે પોતાના પોતાનાથી ગુજરાતી-ભાષાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર વિદ્યાનોની
પરંપરા હવે લગભગ લુધ થતી જાય છે. ડૉ. ભોગીલાલ સંપેસરાના જતાં જાણા
અર્થમાં સોમના ક્ષેત્રની ન પુરાપ જેવી ખોટ પડી છે. એમને આપણા સૌની શદ્દાભરી
અંજલિ હો !

ચેતનકુપાર. સાતનું ભૂંગળું થયું, તો એ હજુ તારે કેટલુંક ધોરવું છે ? બહુ ઉંઘ કરી હવે ઊભો થઈ જા પથારીમાંથી..પથારી છોડવાનું મન નથી થતું ? શરીરમાં તૂટ થાય છે ને પગનાં તળિયાંમાં બળતરા.., એ બધું તો થવાનું જ...પણ તારે કશાની દસ્કાર કરવાની નથી સમજ્યો ને ? ડાંકટરોનો તો પનારો જ પાડતો નહીં..નહીં તો તું એના ચક્કરમાંથી જ બહાર નહીં આવી શકે...જો કે આમ તો તું મારા આદેશોનું બરાબર પાલન કરે છે. હવે ટૂથપેસ્ટથી મોં થાક કરી બાથરૂમ-લેટ્રિનની કાર્યવાહી પૂરી કરી નાખ...નહીં તો પાછું તારે જ મોહુ .. લેટ્રિન જતાં પહેલાં તમામુની ફાડી લેવી પડશે ખરું ? ખુશીથી લઈ લે...પણ જરા ઝપ કરજે...આવી ગયો બહારા..? ચા તૈયાર જ છે. જરા ઠરી જઈ છી એટલું જ. મોં બગાડયા ચગર ગટગાયાવી જ. મૂડાની બહુ દરકાર કરવાની નથી. સંલાયાય છે ને હું કહું છું એ ? સાન કરતાં પહેલા છાપા ઉપર નજર ફેરવી લેવાની હંચા થાય છે ? ભલે, જરા નજર કરી લે...સનસનાંદી ભરેલા સમાચારો વાંચવાની તને ગજબની તાલાવેલી..હા, એટલા પૂરતું પણ તારું વિસ્મય જળવાઈ રહ્યું છે. એ સ્વરી વાત છે. છાપાને હવે વધુ પકડી ન રહતાં પ્રાતસાન આટોપી લે ચોળીને નિરાંતે સાન કરવાની કોઈ જરૂર નથી. સાન કરતાં કરતા ગયત્રી મંત્રનો જાપ કરવાની તારી ટેવ આરી છે "પણ તો ય તુ અન્યના વિચારોથી તું તરા ચિત્તને અગળં તો નહીં જ રાખી શકે. અલબાન, આમા તારો એકલાનો જ દીપ નથી.તારી હેઠે કિયા પ્રતિકિયામાં હું પણ એટલો જ જવાબદાર છું. કરસ્થ હું જ તને ચારી આખ્યા કરું છું ને તુ... . . .

ચાલો, સાન તો તે ઝડપથી પૂરુ કરી નાખ્યુ. હવે બેસો પૂજા-પઠયાં... પૂજા-ભૂજામાં ચિત્ત ને ચોટતું હોય તો એકાદ અગરબત્તી કરી નાખ એટલે પત્યુ..હજુ આંદિસે જવાના ખાસ્સા બે કલાકની વાર છે. બંધાર પાન-ભાન ખાવા જરુ હોય તો જઈ શકે છે. ને સાથે સાથે લાઈબેરીમાં પણ એકાદ આંટો...સાથે પુસ્તક પણ બદલાવી લેવાનું આ વખતે કયું તારે વાંચવાનું છે, એ તો મે તને કાનમાં કલી જ દીધું છે. તું 'મૂડ આઉટ' ન થઈ જાય એટલે જ હું તને આવા સૂચનાં કરું છું...તો ચાલો, લાઈબેરી તરફ...રસ્તે મળતાં મિત્રો સાથે થોડી હસ્તી-મજાક કરવી હોય તો કરી શકે છે. સિનેમાંના પોસ્ટરોને ધારી ધારી જોઈ શકે છે. અરે હા, સામે જ ન્યૂલપેપરવાળાની દુકાન છે. ત્યા જવાની હંચા થાય છે ? ભલે, સામનિકો ઉપર નજર ફેરવી એકાદ ચિત્રલેખા છુ કે પછી એતું બીજુ કોઈક પાકિક જરીદી લે...સમય પસ્તાર થઈ જશે ને સાથે મનોરંજન પણ..અરે, તે તો સામાણિકો જોવામાં

જ ઘણ્યો સમય પસ્તાર કરી નાખ્યો હવે લઈબેરીએ જવાનું માંગી વાળ..તારે વારે ઘડિયાળમાં જોવાની કોઈ જરૂર નથી..ઘડિયાળમાં છોઈને જ હું તને સૂચનો કરતો રહું છું. ખરેખર કરું તો તસ્રા માટે મેં સમયનો પ્રશ્ન જ ગૈલ્ફ બનાવી દીધો છે. અહીંથી બજારમાં શાકભાજી દેવા જતું હોય તો જઈ શકે છે. પણ આવી કશી જ જવાબદીની માથે લેવાની કોઈ જરૂર નથી. હું જાણું છું - જ્યાં તું તરું જ વજન માથે ઉપાડી શકતો નથી. ત્યાં લણી બીજું કેટસુંક વજન માથે...આમેય બધું જ તને આધ્યાત્મા દુઃખવા જેવું જ થઈ પડ્યું છે. માટે જ કહું છું ચાલો, હવે ઘર તરફ...દસ થઈ ગયા છે. ચાલ, જમવા બેસી જી, નહિ તો ઓફિસે પહોંચવાનું જ તારે મોહુ થશે...જાણી જમી લે...આમેય લુશપુશ જમવાની તારી કાયમની ટેવ..એટલે નિર્યાતે જમવાની તો વાત જ નહીં. જમવા જેવી નજીવી બાબતમાં વધારે સમય કણવવાનું આજે કોને પોસંઈ શકે તેમ છે? ભાવવાન ભાવવાનો કે ભૂખ લાગી છે કે નહીં એ કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. હું હજું કઈ કહું એ પહેલાં તો તું જમીને ઊભો પણ થઈ ગયો? સરસ...મારા આદેશોનું પાલન કરવાની તને સારી ટેવ પડી ગઈ છે...ચાલો, હવે કાઢો સાઈકલ બહાર, ને કરો સવારી..સાઈકલ ભારે લાગે છે? યાર, એય મારે કહેવું પહોંચો - ચેઈનમાં જુદ્ધપથી ડેરેસિનનું એકાદ પોતું મૂડી દેને...તે વહેલી આવે ઓફિસ...સાઈકલને પેહલ જરા જુદ્ધપથી મારવાનાં છે એ ખબર છેને? માત્ર અકસ્માત ન થઈ જાય તેની થોડી તકેદારી રાખવાની...ખબર છેને દૂરનું તું હવે સ્પષ્ટ હીતે છોઈ શકતો નથી...છતંય ગોગલ્સ પહેરવાનો તું તારો શોખ છોડી શકતો નથી. અહબત, હું પણ તારી એક નબળાઈ બરાબર જાણું છું - કોઈ તારી સામે ટીકી ટીકીને જુદે તો તને કર્દિનું કર્દિ...

‘ એક વખત તારા એક મિત્રે તારી આંખો નબળી હોઈ, ગોગલ્સ ચઢાવીને ચાઈકલ ન ચલાલવવાનું સૂચન કરેલું. જવાબમાં વેફિકરાઈથી તે કહેલુ - માય ગયા મરી ગયા તો...આમેય છિવવામાં શું સાર છે? એ વખતે મેં તને પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આજ સુધી તું મને આપી શક્યો નથી : તો પછી ચા માટે જીવે જાય છે?

આવી ગઈ ઓફિસ...નીજા-ચોથા માળે આવેલી ઓફિસનાં પગથિયાનું હવે કરો આરોહણ...સાસ ચડી ગયો ને? કઈ વાંધો નહીં...આમેય તને ડાયાબિટીઝની તકેલીક હોઈ, ઊક્ટરે પણ ચાલવાની જ સલાહ આપી છે ને? ચાલો, કરો મસ્તરમાં સહી ને કેસો ખુચશી ઉપર...ને વળગો કામે...રેકોર્ડકલાઈ તરીકે કરજ બજાવવાનું ગમતું નથી ખરું? શું ચાપ? હુંય જોસું છું આપી ઓફિસના રેકોર્ડની માવજા કરવાનું કામ એવું તો લેન્દી છે કે...જો કે કામમાં ટાજપણી કરવાનું હોતી હે ચલતી હે કરવાનું - એવું બધું તો હવે તને કોઈ પડી જયું છે. એટલે બહુ સિતા કરવાની જરૂર નથી. માત્ર જેમતેમ બધું ગબડાવે રાખવાનું...તુમાંથેને ઊચા-નીચા કંપે રાખવાનાં..બાકી તો તું જાણે છે કે સરકારી તંત્રમાં કોઈ જરૂર તેટલા તૂટી મરે તો પણ કોઈ કોઈને પાંઘડી પહેચાવી દે તેમ નથી...સિસ્ટ્રીયાર્ડિટી - પ્રામાણિકતાની કોઈ

જરૂર નથી થાપ તેટલું કરવાનું ને બાકી ઉલાણિયો...ચા...પાણી, ગઘાંબાળ ને છકલા-પડકારા...ઝપ મારે નોકરી...સમજી ગયોને ? જો કે કાનમાં કહું તો આ બધી આત્મધાતની જાણકારી પ્રક્રિયા છે. પણ એની વિના કરવાની તારે જરૂર નથી..કારણ તારા જન્મની સાથે જ તો આ પ્રક્રિયાનો આરંભ....નહિ તો તું મારા હૃથનું રમકું જ કઈ રીતે બની શકે ?

ખેર, છનું ભૂગળું સાંભળ્યું ? બહુ કામ કર્યું...હવે દક્ષતર ઉપરની ધૂળ ખંખેરી મુરશી ઉપરથી ઉલ્લો થઈ જા..ઘરે જીવદી પહોંચવાનું છે ખબર છે ને ? ઉંતરો સીતીનાં પગથિયાં, ને પછી સાઈકલ... સાઈકલનું તાળું ખૂલતું નથી ? ક્યાંથી ખૂલે ? કેટલો બધી કાટ તાળામાં...! મને તો એ જ ખબર પડતી નથી -કાટ તાળામાં ચઢી ગયો છે કે તાળામાં? જરા જોરથી ચાવીને વુમાર તાળામાં..ઉંઘડી જયું ને તાળું...એમ છે ત્યારે...હવે પગાર થાપ ત્યારે બીજું તો કઈ નહીં. પણ આ તાળું તો બદલાવી જ નાખજે. નહિ તો આ તાળાનો કાટ ક્યાંક તારા જ અવતરને...હવે કરો સવારી ને દોડાવો સાઈકલ..અરે તારું વિત્ત ક્યાં ધૂમે છે ? સામેથી આવતી ક્રોલેજની છોકરીઓ સાથે ક્રાંતિકાનું સુધી જોપા કરીશ ? સાઈકલ જગ સાખાઈને.. જોવા જેણું તો છવનમાં તું ક્યારેય પણ જોઈ શક્યો નથી. પવનમાં ચોતરફ ફર્ગોળાના છલવા જેવી તારી અંખોની કઈ રીતે સંભળ રાખવી એ મને પણ સમજાતું નથી.

ચાલો, ધર તો આવી જયું. હવે ધરમાં રાખેતા મુજબ કાંચે વળગી જવાનું. જરા મૌં વાછળી લે..ચા-પાણી પીને જરા ફેશ થઈ જા...કંયાળો-થાક દૂર કરવો હોય તો સામે જ ટેપ પડ્યું છે. આજે જ આવેલ લાઈટના સોસાયટીનાં બિલોની વિના થાપ છે ? તો કાગળ ઉપર પગાર, લોનની કપાતનાં જરા સરવાળા-બાદબાડી કરી જો..દ્રિધામાં પડી ગયો ને ? ધાર, પગારનું ચક્કર જ એણું છે કે તું આખેઆખો રેચાઈ જાય, તો પણ કશું જ ખરીદી ન શકે ! લે, હવે સાંભળી લે તારી પટ્ઠી, અને મા-બાપના શબ્દો...

પટ્ઠી : “ધરમાં શું છે એને શું નથી એ અંગે ક્યારેય તમે વિના કરી છે ? ક્યારેય છોકરાઓ સામે જોયું છે ?”

માતા : “બેટા, મારી તબિયત હવે સારી રહેતી નથી. ક્યારેક મારી સાથે દવાખાને...”

પિતા : “તું તારી ધૂનમાં જ છાયે જાય છે. અમારી કઈ દરકાર કરવાનું તને સૂચે છે કે નહીં ?”

તારે આ બધું સાંભળીને વિના કરવાની નથી. માત્ર એક કાનથી સાંભળીને બીજા કાનેથી કાઢી નાખવાનું..શું કહું ? બહુ રિચારે છે ને કઈ જ કરી શકતો નથી ? તારી વાત સાચી છે. માસ્ક્સ જાતને નિયતિનો જ એક અભિશાપ છે – એ જે કઈ વિચારશે, એ જ કઈ કરી નહીં શકે ! માટે જ કહું છું રિચારવાનું પતું મૂકી વાળું

કરવા બેસી જાં.. અને હું એકથી સો બોલું ત્યાં સુધીમાં જમીને ઉિલ્લા થઈ જવાનું સમજ્યો ? એક... બે... નકા... મેંસી... નેચું... લે, હજુ તો દસ્તાં બાકી છે ને કેમ ઉિલ્લો થઈ ગયો ? ભૂખ મરી ગઈ છે ? જેવી તારી ઈચ્છાં.. ચાલો, હવે મનને જરા બહેલાવવા બેસો ટી.વી. સામે... ઉંઘ આવતી હોય તો એકાદ કણ ચા પી લે... અને ઉપર તમાકુની ફસ્ટકલાસ કાંઈ બનાવી હોઠ વચ્ચે મૂકી ટે... હું... બરાબર... હવે તારી મનગમતી સિરિયલને ધ્યાનથી જો - " ધ્યાન તો હે કિંદળી " છિવન જવવા માટે આવી સિરિયલોમાંથી જ તરે પ્રેરણા અને બળં મેળવવાનાં છે એટલું યાદ રાખજે.

દશ થઈ ગયા છે. હવે બહુ ટી.વી. જોવાનું માંડી વાળ ને કરો હવે સુવાની તૈયારી શું કહું ઉંઘ નથી આવતી ? બહુ ચિંતા સત્તાવે છે ? માથું ભારે ભારે લાગે છે ? તો ઉંઘની કે રિઝેશનની એકાદ ગોળી પાછળી સાથે ગળી જાં... ગળી ગયો ? હવે પથારીમાં લાંબો થઈ આંખો બંધ કર... પાછો કેમ ઉિલ્લો થઈ ગયો ? હું... સમજાયું. માંકડ-મચ્છર ચટકા લિરે છે ખરું ? તો માંકડ મારવાની દવા જરા સ્વે કરી દે... દવા પીને હંમેશ માટે સૂઈ જવાનું મન થાય છે ? ગંડા, એવા નબળા રિચારો ન કર... તું ધારે તો પણ હું તને મરવા ટેવાનો નથી સમજ્યો ? હવે પથારીને સરખી રીતે અટકી, ફરીને લાંબો થા... પરમકૃપાળું પરમાત્માનાં બે-ચાર નામો લેવાં હોય તો લઈ લે... માળા-ભાળા ફેરવવાની કોઈ જરૂર નથી.. ચાલ, ધીમે ધીમે આંખો બંધ કર... હું તારી આંખોનાં પોપણાં ઉપર હળવેકથી અંગળીઓ ફેરણું છું... ગૂડ નાઈં... ટાટા....

ધોરી રાત્રિના ચેતનકુમારને એક સપનું આવે છે એ વ્યક્તિ તેની પાછળ પડીને તેની ગળચી પછી લે છે... પોતાની ગળચી છોડાવતાં તે પેલી વ્યક્તિને પૂછે છે : "આપરે તમે કોણ છો ? .. ચા માટે મારી પાછળ પડી ગયા છો ? દિવસના તમારા આદેશો માની માની ને તો હું તોબા પોકારી ગયો છું... હવે તો હું તમારું કશું જ, માનવાનો નથી સમજ્યા ? હું કોઈ તમારો શુલામ નથી... ."

પેલી વ્યક્તિ ખડુખડાટ હસી પડે છે.

ફરી ચેતનકુમાર તેને પૂછે છે : " એ તો કલ્યાં તમે છો કોણ ? ચા માટે મારી પાછળ... "

પેલી વ્યક્તિ હસતાં હસતાં જવાબ આપે છે " હું ? હું છું જાહુગર... હિવઅના તને કઠપૂતળીની જેમ રમાડવાની મને બહુ મજા આવે છે... માટે જ તો હું તારી પાછળ..."

"પજ હવે હું તમારું કશું જ માનવાનો નથી સમજ્યા ? તથે તો મરે સારુ ધંત માનવ જ બનાવી દીધો છે... આપરે મેં તમારું શું બળાજું છે ? "

"સંભળ, નથી મેં તરું કશું બળાજું કે નથી તે મારું... તારી નિયતિ જ એવી છે કે તું મારા ધંજામાંથી છટકી શકે તેમ નથી..."

“ના, હું તમને વિકારું છું...હવે હું તમારું કશું જ માનવા તૈયાર નથી...તમે તો મારા છુદારને જ સાવ...”

“ગર્ડા, આભાર માન મારો...હું આદેશો આપું છું એટલે જ તો તું છવી શકે છું...બીજુ વાત-મારા આદેશો પ્રમાણો છવી જવામાં જ તો તારી સલામતી...”

ને ધૂઆપુંચા થતાં ચેતનકુમાર તેના તરફ ધર્તી જાય છે. ને જોરથી તેનું ગળું પકડી લે છે...ગળાને બંને હાથના પંજાથી ભીસમાં લઈ તે જોરથી દબાવવા જાય છે, ત્યાં જ બંને પંજામાંથી તેની અંગળીઓ ખરી પડે છે...

તીવ્ર ચીત નાખતાં ચેતનકુમાર યથારીમાંથી બેઠો થઈ જાય છે. ઘડક ઘડક છાતી સાર્થી તેના શરીરથી પરસેવો નીતરવા માંડે છે. જ્યે સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરવા, તે અંખો ચોળી હથેળીમાં નજર કરે છે, તો પાછો એ જ જાહુગરનો ચહેરો....

સાભાર માસિ-સ્વીકાર

સંકાન્તિ (વાતા) સંપાદ : જ્યેશ ભોગાયતા (૧૯૯૪) પૃ. ૨૫૮ રૂ. ૮૦/-
પ્રકાશક : પાશ્ચ પ્રકાશન નિશાપોળ, જવેરીવાડ, રિલિફ્ચોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. તુકાકે-તુકાખણે (કવિતા) અનુ : સુરેશ દલાલ (૧૯૯૪) પૃ. ૫૫ રૂ. ૪૦/- **પ્રકાશક :** રણ્ણસ્ટ્રીટ, શ્રીમતી નાથીબાઈ ઠકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ ૧, નાથીબાઈ ઠકરસી રોડ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦. ડા. હંત હંત (કાવ્યસંગ્રહ) લે. શ્રીકાન્ત માહુલીકર (૧૯૯૩) પૃ. ૧૦૪ રૂ. ૫૦/- **પ્રકાશક :** તદર્થ એમ-૨૮/૨૫૨, વિદ્યાનગર, અંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. સર્જનાત્મકતા, બુદ્ધિ અને કાવ્ય સંશોધક : રવીન્દ્ર ર. અંધારિયા (૧૯૯૨) પૃ. ૩. ૩૦/- **પ્રકાશક :** રવીન્દ્ર ર અંધારિયા 'ગુરુદટકૃપા' જૂની માઝેકવાડી, કાન્ત સુંદિયો પાસે, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧. બવાઈ, તત્ત્વચર્ચ (વિવેચન) સંપાદક : લલુમાર મ. દેસાઈ, મહેશ ચંપકલાલ (૧૯૯૩) પૃ. ૮૮ રૂ. ૪૦/- **પ્રકાશક :** જ્યંત શુક્ર પ્રમુખ : અક્ષરા ૬, આપ્રપાતી સોસાયટી, કારેલીબાગ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૮. ફૂટપ્રિન્ટ્સ બોન્ડ ડાયુસ (બીજો સંચય) (ચર્ચાપત્રો) લે. **પ્રકાશક :** ડૉ. બી. વી. વિવેદી. (વિજિતગત પ્રસારણ માટે) (૧૯૯૪) પૃ. ૯૭ સેતુ (નિબંધ) લે. કાન્તિભાઈ પરમાર, (૧૯૯૪) પૃ. ૮૦, રૂ. ૩૦/- પાશ્ચ પ્રકારાન્દ અમદાવાદ-૧. અદ્યના અંસવાર (કવિતા), લે. યોરેક મેકવાન (૧૯૯૪) પૃ. ૧૧૬, રૂ. ૩૦/- મૌહિત પ્રકાશન, અમદાવાદ-૮ વિદ્યાની શ્રેષ્ઠ લોકપથાઓ સે. કૃપાશંકર જાની, ૧૯૯૪, પૃ. ૮૬ રૂ. ૨૫/- ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંદુ લિ. અમદાવાદ-૧

કરવા બેસી જા... અને હું એકથી સ્વો બોલું ત્યાં સુધીમાં જમીને ઉભા થઈ જવાનું સમજ્યો ? એક... વે... ત્રણ... અંસી... નેતું... લે. હજુ તો દસ્ત બાકી છે ને કેમ ઉભો થઈ ગયો ? ભૂપ મરી ગઈ છે ? જેવી તારી ઈચ્છા... ચાલો, હવે મનને જરા બહેલાવવા બેસો ટીવી સામે... ઉંઘ આવે છે ? ઉંઘ આવતી હોય તો એકાદ ક્રિયા પી લે... અને ઉપર તમાકુની ફર્સ્ટકલાસ શકી બનાવી હોઠ વરચે મૂકી દે... હું... બરાબર... હવે તારી મનગમતી સિરિયલને ધ્યાનથી જો - " પહી તો હે જિંદગી " જીવન જીવવા માટે આવી સિરિયલોમાંથી જ તારે પ્રેરણ અને બળ મેળવવાનાં છે એટલું યાદ રાખજો.

દશ થઈ ગયા છે. હવે બહુ ટી.વી. જોવાનું મારી વાળ ને કરો હવે સુવાની તૈયારી. શું કહું ઉંઘ નથી આવતી ? બહુ ચિત્તા સતતાવે છે ? માયું ભારે ભારે લાગે છે ? તો ઉંઘની કે રિપ્રેશનની એકાદ ગોળી પાછી સાથે ગળી જા... ગળી ગયો ? હવે પથારીમાં લાંબો થઈ અંખો બંધ કર... પાછો કેમ ઉભો થઈ ગયો ? હું... સમજાયું, માંકડ-મચ્છર ચટકા ભરે છે જરૂર ? તો માંકડ મારવાની દવા જરા સ્વે કરી દે... દવા પીને હંમેશ માટે સૂઈ જવાનું મન થાય છે ? ગંડા, એવા નબળા વિચારો ન કર... તું ધારે તો પણ હું તને મરવા દેવાનો નથી સમજ્યો ? હવે પથારીને સરખી રીતે જાટકી, ફરીને લાંબો થા... પરમકૃપાળું પરમાત્માનાં જે-ચાર નામો લેવાં હોય તો લઈ દે... માળા-બાળા ફેરવવાની કોઈ જરૂર નથી... ચાલ, ધીમે ધીમે અંખો બંધ કર... હું તારી આંખોનાં પોપચાં ઉપર હળવેકથી અંગળીઓ ફેરવું છું... ગૂડ નાઈટ... ટાટા...

મોડી રાત્રિના ચેતનકુમારને એક સપનું આવે છે. એ વ્યક્તિ તેની પાછળ પડીને તેની ગળચી પકડી લે છે... પોતાની ગળચી છોડાવતાં તે પેલી વ્યક્તિને પૂછે છે : "આખરે તમે કોણ છો ? શા માટે મારી પાછળ પડી ગયા છો ? દિવસના તમારા આદેશો માની ને તો હું તોબા પોકાની જયો છું... હવે તો હું તમારું કશું જ માનવાનો નથી સમજ્યા ? હું કઈ તમારો ગુલામ નથી... : "

પેલી વ્યક્તિ ખડખડાઈ હસી પડે છે:

ફરી ચેતનકુમાર તસે પૂછે છે : "એ તો કહો, તમે છો કોણ ? શા માટે મારી પાછળ..."

એલી વ્યક્તિ છસ્તાં છસ્તાં જથ્થું અપે છે. "હુ ? હું હું જાદુગ્રા... દિવસલાદું તને કઠપૂતળીની જેમ રમાડવાની મને બહુ મજા આવે છે... માટે જ તો હું તારી પાછળ..."

"પણ હવે હું તમારું કશું જ માનવાનો નથી સમજ્યા ? તમે તો મને સાવ પંત, માનવ જ બનાવી દીધો છે... આખરે મેં તમારું શું બગાજારું છે ?"

"સાંભળ, નથી મેં તથું કશું બગાજારું કે નથી તે મારું... તારી નિષ્પત્તિ જ એહી છે કે તું મારા પંથમાંથી છટકી રહે તેમ નથી..."

“નું હું તમને વિકારું છું...હું હું તમારું કશું જ માનવા તૈયાર નથી, હું હું
મારા છરતરને જ સારું...”

“જુદા આભાર માન મારો..હું આદેશો આપું છું એવો જ તો હું જરૂરી કરું
છે...બીજુ વાત મારા આદેશો પ્રમાણે લવી જવામાં જ તો તારી સલામતી..”

ને ધૂઅપ્પોએ થતાં ચેતનકુમાર તેના તરફ ધર્મી જાપ છે. ને જોણી હેતુ ગુજરાત
પ્રકળી લે છે...ગળાને બને હાથના પંજાથી ભીસમાં લઈ તે જોરથી દાઢવા જાએ, તું
ત્યાં જ બને પંજામાંથી તેની અંગળીઓ ખરી પડે છે...

તીવ્ય ચીત નાખતાં ચેતનકુમાર પથારીમાંથી બેઠો થઈ જાય છે. ધર્મ દુર્ઘટાન
આત્મી સારે તેના શરીરથી પરસેવો નીતરવા માંચે છે. જુરા સરસ્ય થવાની જરૂર
કરવા, તે અંખો ચોણી હૃદેણીમાં નજર કરે છે, તો પાછો એ જ જાદુગરની જરૂર.

અને પેલા રાજા ? શાંખુ રાજા લોક તો લોક પણ દાઉંજ પજ એમને રાજા તરીકે જ સંબોધે તેનું અમને ભારે આશ્રમ રજવાડા વિનાના રાજા 'કેવા ને પજ રાજા એટલે રાજા મજબૂત કાઠાનો ઉંચો સહેજ રયામવર્ષ દેહ માથે ટકો કચવે-યાલ નહીં ટકો કરાવે. મોટી મૂછ રાજે ફીલી કાછીએ પાટલી છૂટી રાખી ઘોતી પહેરે ઉપર બટા દીધા વિનાનું ખમીસ અને તેના પર ચખોડી રંગનો લાંબો કોટ-નેટન દીધા વિનાનો ડાબી છૂટી પાટલીને હાથ પર ચખે-ધૂંટજા દેખાય તેમ ઘોડે રાજે નવેક વારે છન્ન-સેહલ બાંધ્યા વિના જ ઘોડા પર સવાર થઈને નીકળી જાય. સાડાબાર-એક વાગે માછા વળે જમીને આરામ કરે, ને ચારેક વાગે પાછા સવાર તે રાતે સાત-અછ વાગે ઘરે આવે. ક્યાં જાય, કેમ જાય તેની બબર જ ન પડે. ખેતીની જમીન તો ગણોતે, ભાગે કે સાંથે આપી દીધેલી મોટા ભાગે ઘરના પાછલા ઓટલે જ એમનો આરામ અને વ્યવહાર ચાલતો હોય. આગલી પરસ્થાન કે ઓટલે એ દેખા દે જ નહીં.

એમને બે દીકરા મોટા વિકમસિંહ અને નાના ચન્દસિંહ ઘરમાં એ ત્રણ મરદ સિવાય કોઈ નહીં, કોઈ સ્ત્રી પજ નહીં. વજા દૂબળી જ એમનો બધો વ્યવહ્યાર સંભાળો, વાસીદું વાળવાથી મારીને રસોઈ સુધીનો બધો વ્યવહાર. રાજા નહીં તો નહીં, પજ ક્યારના વધે પહોંચેલા બંને દીકરાઓ હજુ કેમ પરફાના નથી તેનું મને મોઢું આશ્રમ રહેતું, બંને દેખાવડા અને સ્ત્રીઓને ગમી જાય એવા હોવા છતાં. વિકમસિંહ ગંભીર અને સાલસ, તો ચન્દસિંહ રંગીન કોટ-પાટનું અને ટાઈ બાંધીને જ ફરે. છતાં ઘરે માંડલી ન બંધાયો પુરુષો બહાર હોય ત્યારે વજા મારિકાની જેમ ઘરમાં હરફર કરતી હોય, કયારેક વાળ છૂટ રખીને બેઠી હોય કે રાજાના પલંગ પર આડી પડી હોય ત્યારે એ આપું ઘર બેઠી બેઠી લાગવા માર્ગતું, બાજુનાં તારામાસી તો કહેતાં કે વજા મેલીવિદ્યા જાંબે છે. અને રાજાને પજ એની પાસેથી એ શીખી લીધી છે.

શાતે છાંટોપાણી કરી વાળું પતાવી રાજા જગુંએ આવે આવીને શરૂ કરે : "દાઉંજ, આજે તો પેલા પોસ્ટમાસ્ટરની મેં છે વહે કરી છે ! એની ખાનનો કોઈને ઓફિસમાં ઘૂસવા જ ન દે. એની તુંડખિજાણ માને પરણે હું તો એની ઓફિસમાં ઘૂસી જ ગયો. અને એના ટેબલ પર હાય પણાડી ઘમકાંવી નાંખતાં કહું-કે, અમારા ગ્રામની ટપાલ રેંગુલર મળતી નથી. તારો બાય એંગેજ તને મફતનો પચાર આપે છે ? કે તું એના પહેલા ખોળનો છે ? આ રાજા છે. કેઠ પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ સુધી પહુંચાડીશ" - અને ત્વાત્પૂ કરીને ચુલાડે, ઘૂક તો ઊરું નહીં, પજ પોતી ઘોડી વારે

એવું ઉચ્ચારણ કર્યા કરવાની એમને આદત તપાત વંગમાં કહે : “રાજા, આવું તમે વીરણ ટપાલીને કહું હશે, કદાચ વીરણને પણ નહીં કહું હોય, કહેવાનું વિચારી રાખ્યું હશે.” “તપાત તારી આ ડિકિયારી રહેવા હે. કોઈ વખત તને એ ભારે પડવાની છે, મોટાંની કોઈ આમાન્યા નહીં – આ રાજા કોઈની સારીબાર નહીં રાખે એટલું સમજજો.” એવું બોલી બે નજી વાર ત્યૂ ત્યૂ કરી રાજા કરણી નજરે તપાતને લાકી રહે. અને કહે : “તું તે દિવસે જોયું નહીં ? હનુમાનણના મંદિર પાસે તલાયીને આંતરીને કેવો ઝાડી કાઢેલો હે, મહિનાથી ગામમાં કેમ દેખતો નથી ? પાણીપત્રકન એન્દ્રી તારી મને આવડે તે પૂરી કરવાની છે ? સાતભારની નકલ માટે કેટલા જસ્તા ધક્કા ખાય છે ? મામલતદાર સુધી પહોંચાડીશ, આ રાજાને તું ઓળખતો નથી.” તપાત આંખ મિચકારી કહે : “મને તો એમ કે તમારા પેરના બાકી ઉસ્તાના તાકીદ માટે તલાયીએ તમને આંતર્યા હશે.” રતનણ વંગ કરે : “રાજાને વળી ઉસ્તા કેવી ?” નરપત દોર લંબાવે : “એમને તો સામેથી ખંડણી ભરવાની હોય” ચૂપ બેસી રહેતા કાઢુણ ઉમેરે : “આ દાઉણ એમને ખંડણી નથી ભરતા એ જ નવાઈ !” “એમને એ ભરતી પડશે, રાજાણી રેસ્ટિન્ટ પાસેથી હુકમ કરગવી લાવે એટલી વાર.” કલ્યાણસિંહથી બોલી જવાય. એ રાજાના સગ્ગ બત્રીજા-એમના મોટાલ્યાઈના રચેટ. રાજાનો પિત્તો જાય : “કલાળ, તપાત બેણો તું એ ? તું એ છાંટો-પાણી લગ્ઘાવીને આવ્યો છે ? રતનણ અને તપાતને તો એ આંખે ચઠી ગણાં છે ! પણ તને ડાબા હાથની એક અહબોથ લગ્ઘાવીશને તો વૈશંપાય એણી પેર, એણી પેરનું રાજા તાણતું તારું આ ઉદ્દોહું ફેરવી નાખીશ જો પેલી મેરે” અને ત્યૂ ત્યૂ

તો કાયારેક કહે : “પેલા સૌમ્યવારે તો દાઉણ, તાણુકાની કચેરીએ ગયેલો મામલતદાર સાહેબને મળવાનું થયું. પસાર પતાં એમની કચેરીમાં હોકિયુ કર્યુ એટલે સાહેબે જ મને બોલાવ્યો : ‘રાજા, આ તરફ આજે ?’ મે કહું : ‘આપને આમંત્રણ આપવા બહુ સમયથી ગામે વિનિષ્ટ કરી નથી તો પણારો એક દિવસ અને ઓક્સ સાથ આનાવારીમાં ખેડૂતો પર રહેયે રાખજો. ફસલ જ ઓખલી ગઈ છે. દાઉણ પણ કહેતા હતા પણારો.’’ અને ત્યૂ ત્યૂ કરીને ચાલુ રાખે : “મામલતદાર સાહેબ પાસેથી ઊઠીને જોજદાર સાહેબની કચેરી આજળથી નીકળતો હતો ત્યાં મને જોયો એટલે એમ બૂમ પાડી : ‘બારોબાર રાજા ? આવો, આવો, આજે કઈ બૂલા પણ્યા આ તરફ ?’’ મે અંદર જતાં કહું કે, ‘‘બારોબાર જવાય ? આપને મળવા જ આવતો હતો, આપની મુલાકાત તો હેવી જ પડે ને, સાહેબ ? આ અંગ્રેજ સરકારનું ચાજ આપ યડી તો ચલે છે.’’ અને ખુરસીમાં બેસ્તાંં ઉમેયું : ‘‘અમારા ગામમાં મને આસપાસ ચોરીયપાટી અને ઝાંખા વધવા માંજયાં છે. ખેડૂતોને મોટી રંજાડ ઊભી થઈ છે. અમારા ગામમાં પોલીસની રોનનો બંદીબસ્તા કરી આપો, સાહેબ.’’

ધણી વખત એકધારું બોલ્યા પછી રાજા અટકે. ત્યૂ ત્યૂ કરીને ચતુમ કાઢી, જગરુના દેવતાએ સુણગાવી, જગરુના સણગતા પ્રકાશમાં અંખ રોપી, ફૂકવા મારે.

ઘડીભર સૌ ચૂપ જગરું સળગ્યા કરે. ઉકુલનો હાથ દેવતા સંકોચ્યા કરે. ત્યાં ચૂપકીદી તોડતાં તખત પૂછે : "કેમ, રાજા વાત પૂરી થઈ ગઈ ? કે આગળ કહેવાની વાત મનમાં ગોઠવો છો ? ગોઠવતી નથી કે શું ?" ચલમના એક બે ઊંડા કસ મારી રાજા કહે : "તું કેમ ચૂપ બેઠો છે ? સાંજનું પીધેલું ઉત્તરી ગણું ? તે દા'ઉલને કહેવાયે અને આ રતનણ પણ મોં વટોર વટોરું કર્યા કરે છે તેને બોલતાં કોણા છલ જેંચી લેવાનું છે ? અને ઉકુલ, તારી માંથે તારા મોઢામાં મગ ભરીને જ જણોલો કે શું ? કઈ ખાતરબરદાસ્ત કરશે કે નહીં ? અને તમે પણ, દા'ઉલ બાધુ તાફ્યું, ગણું સૂર્ય થઈ ગણું છે. ત્રીઠ ઉકુલ, દા'ઉલના મોઢા ભણી શેનો જોયા કરે છે ?" દા'ઉલ હકારમાં હિશારો કરે એટલે ઉકુલ ઉઠે. એટલે રાજા કહે : "પેલા મુખરીવાળા નવલશાઅ મોકલાવેલ વિલાયતી લાવજે." ઉકુલ સાધન-સ્થામગ્રી સ્થયે હાજર થાય અને શરાબનો દોર શરૂ થાય. બે ન્રણ પેગ પૂરા કરો રાજા બોલે : "કહેવું પડે નવલશાઅ દોસ્ત હો તો એવા હો. અદલ જરથોસ્ત ભગવાન જોઈ ત્યે. તમેરી બનેની દોસ્તીને આ રાજાની સલામ અને આ રૈપત કેમ ચૂપ બેઠી છે ? તખત, નરપત, ડલાજી, કેશાવ, ઉકુલ બરો સલામ દા'ઉલને નવલશાઅ નામ પર. અને શરૂ કરો તખત, નવલશા શોઠને ખુદા તંદુરસ્તી અને ખુશાલી બક્સો." અને ચિઅર્સ ચિઅર્સના સમૂહ નાદમાં જ્વાસો ટકરાઈને બનુભને. એગ પછી એગ ગળામાં ઠલવાતા રહે. અને એકદમ ભડકીને રાજા ખૂમ પાડી ઉઠે : "કેશાવ, ઉકુલા, તમારી માના, ક્યાં ભરાઈ ગયા ? તગેડ, તગેડ આ જગરુને તગેડ, જાલ લબકારતું એ મને કરડવા દોડે છે. તખત, તું અને ચૂહકારવાનું બંધ કર. તું ચૂહકારે તેમ તેમ મારા તરફ દોડે છે. તારી માનું -" અને એકદમ કુદીને રાજા આધ્ય ખસી બેરો બીજો એગ મારે ધીમે રહીને તખત પૂછે : "રાજા, હમણાંની વજના કેમ મોં ચઢાલીને ફરે છે ?" રાજાનું શરૂ થાય : "અની માની વજના. મારી સ્થાયે હથેવાળો કરીને ઘરમા બેઠી છે કઈ ? પણ તું વજનાની નોંધ ક્યારથી રાખવા લાગ્યો ?" "તે ન રાખીએ ? તમારું લાગ્યો આપે એટલે જ રાખતા હઈશુંને ?" તખત મોષ નાખીને જવાંબ આપે. એટલે રાજા ગળગળા સાદે કહેવા માંડે : "તખત, તું જ કહે લાઈ, એને આજે હવે કાઢી મેલાય ? ના. તું જ કહે. વાહીદું કાળવા રાખેલી ચાર વરસમાં બે દીકરાના જાતરની લોથ મારા માંથે નાખીને વિકમની યા ઉપર પણોથી ગઈ. બે દીકરા, ખેતી, ઘરવહેવાર આ બધું એની માનો હું એકલો સંભળવાનો હતો ? એપો ઘર સંભળી લીધું. અમને નજીને સંભળ્યા અને હવે એને ઘરમાંથી કાઢી મૂકુ ? પેલાં તાર હોસીનો ચઢાવેલો વિકમ મારી સ્થાયે લડવા ઉલ્લો થાય છે. કે' છે કે વેજનાને કાઢો તમે ઘર વટલાવી માયું. હે, હવે કાઢી મૂકુ ? ઘર વટલાવી માયું ! આજ સુધી માયું તે ન વટલાવા ? ને તખત દા'ઉલને પૂછ, રજ્યુત કોઈ દિવસ વટલાયે છે ? અને કલ્યાં બોલને, મહાભારતનો ચોપડો બાબાને વાંચી સંભળાવે છે તે કેને પેલાં તાર હોસીને ભીમ અને અર્જુનને કોઈએ વટલેવા કહ્યા છે ? એવા નરસેઈ મેતાએ ગણું નથી ? -

અંતે તો હેમનું ડેમ ખરું ને તખત ? હવે કાઢી મૂકી વાત છે કઈ ? અને રાજા હૂસકાં ભરવા મંડે. રતનલું એમની પીઠ કેરવતાં કહે : “રાજ્યથી રહાય ? તારા ડોટીને એમ કે દીકરા ક્ષ્યારના પરણવા જેવા થયા તે -” રતનલુંની વાત જટકા સ્થાયે કાપી નાખત્ય હોય તેમ રાજા ગજેં :” કોણ એની માની કહું તે એપને પરણવાની છે ? રજાની બજલી હમણાંની રહેવા આવી છે તે નાંયા બેસે ત્યારે પરિયાશાન્ય બારણાની તડમાંથી ઝંખવાનાં ફાંઝાં મારતા અમારા વિકમણને હું જોઈ ગયો અને અમારા પેલા કેસરે હિન્દ, સૂરણંશના

- દોલતજાદા ચન્દ્રસિંહ તે દિવસે બજલીને રૂપિયો બતાવી હશારત કરાં પકડાઈ ગયો મેં અને ધમકાવી કાઢતાં કહું કે, વંજારા, રનોણું દોર, ઉંડવાનું શ્રીજી ગયો ! બાપને રવાડે ચહું છે, મારા સેના ખાસ ખેલ ? બજલીને પંપાળતો પંપાળતો મારા ઓરેઝામાં લઈ ગયો એ તો રહે ને ધ્રૂજે. એને કોટે વળગાડી તખત પાસે આવ, રતનલું નહીં સંભળે તેમ તને કહું. બજલીનો કાળો ઊંચો અને બોકડા જેવો ટેઢ મારા શરીરે ચંપાપો, તે મારા શરીરમાં કાળજું ફાડી નાંખે એવો વીજલીનો કાઢકો થયો મેં વધારે ચંપી તો એ કસકસીને વાડી પડી. તખત તને કાનમાં કહું એના બોકડા જેવા શરીરના મીણ જેવું માંસ અને ઊના ઊના થાસની ગંધ જે મારા મગજે ચડી ગઈ, જે ચડી ગઈ ! તું સૂધે તો.” અંધ મિચકારતાં હસીને તખત કહે : “તમે સુંઘતા અટકો તો ને !” રાજા ખડુખડાટ હસે ને બોલે : “મને ખબર છે તથું નાક વરતરે છે. છીંકવાનો થયો છે ને ?” એથે કાદુલ પૂછવા જાય : “રાજા, રજાના અને બજલી -” કાદુલ પૂરું કરે તે પહેલાં ફળિયું ગજવે અંતું હસીને કહે : “હવે કાદુને ચહેવાનું શરૂ થયું. રેલ અવે એટલું રેખું ત્યારે આટલું પૂછવા જેવું ચહું ! કાદુલ ધન તમારા પેટને મને એમ કે આટલું રેખું તો પ અંદર મગજ સુધી કેમ કઈ ચરચાં જણાતું નથી ? અને કુલાલ તમે હવે બંધ કરો. જુવાન કાળજું વાડી મારવું છે ? રજા અને બજલીનું પૂછો છોને કાદુલ ? એમનું શું ? રાજા, વિકમણ અને અમારા કેસરે હિન્દ વચ્ચે વેંચાયા કરે, વહેરાયા કરે. અંતે તો હેમનું - પેલા હન્દર રાજાએ અહલ્યાબાઈને.” રતનલું સુધારે : “અહલ્યાબાઈ નહીં, અહલ્યા.” એથે રાજા પૂછે : “અહલ્યાબાઈ અને અહલ્યામાં શું ફેર ?” રતનલું જવાબ આપે : “આખો અર્થ ફરી જાય.” રાજા ડયકાં ખાતાં ખાતાં હસે ને કહે : “તખત, એક બીજો પેગ બરને બજલીના નામે.” પેગ ગટગટાવી શરૂ કરે : “રતનલું, આ અર્થની જ મોદાન્ય થઈ છે. તે દિવસે ઘાઉલ સમજાવતા હતા તેમ રૂપ, રસ્ત ગંધ અને સ્વાદ એટલે જ સુદ્ધિ એની સાથે જ સુદ્ધિનાં કર્મો જોગયાં એ કર્મો એટલે જ સુદ્ધિ એ પ્રમાણે કર્મો કરવા જઈએ એટલે આ રતનલું જેવા નીતિ-અનીતિનો સવાલ ઊભો કરી નિન્દ કરે. રતનલું, આ અર્થ પાસ્તારોની મોકાફ છે. આનો અર્થ શું ? તેનો અર્થ શું ? અર્થની માને મને આવડે તે - છવાનું એટલે છવાનું, છવાનું એટલે છવાનું. એમાં અર્થનું શું ? પણ કલ્યાં બોલ તો રામાયણ-ગૃહભારત કોણે દખાયા ? વૈશંપાઈ

ઉચરોને એમકો આ સુદીમા શબ્દ દાખલ કર્યો છું કુ મતિ સુચી
 તે રૂપ, રસ્તે ગંગાની દુનિયામાં શબ્દ લઈ આવ્યા છું અને ત્યારથી માસ્તારોએ અર્થની
 બંજગઢ શરૂ કરી ” તખત રાજાને વચ્ચે જ અટકાવી એક પેગ ધરાવી પૂછે : “પણ
 રાજા બજલી તો નાસી ગઈને ? ” “તો જાને શૈદવા બજલી નાસી ગઈ તેમ વજા
 પજ કાંસે નાસી જરે અંગેજ સરકારે તમને વજા-બજલી તાંબાના પતરે લઈ
 આપી છું ? અને રતનશ્શ, વજા અને બજલીનો અર્થ શું ? બજલ નાસી ગઈ ત્યારથી
 વિકમણ મારા તરફ આખલાની જેમ રોકાયા કરે અને જાડે લટકી જવાની ઘમકી
 આપ્યા કરે. એ એક દિવસ લટકીને જ રહેશે. અને અમારા સેના ખાસ ખેલ કાલ
 સુધી બજલીને કે બીજાઓને લઈ હોરમસળની ટ્રેન્સપોર્ટમાં શહેરમાં ફેરબા
 કરતો, ઓરામાં ભરાઈને થાળીવાજું વગ્ગાજ્યા કરતો. હવે આર્થિકમાણ થઈ ગયો
 છે. તમે જોયું નહીં ? - પેલું સહ્યકવાળું ડાંડું દેચાવી પોતો પજ કરાવી આર્થિકમાણ થઈ
 ગયો. અને હવે પેલા, કલ્યા, કપા સ્વામીનો ? પેલો કપો પ્રકાશ ? ચોપડો લઈને એમાં
 માધું ખોપવીને બેસી રહે છે. ઓરાડો બંધ કરી. પલાંડી વાળી, નક દબાવી આંખ
 માંચીને બેઠો ને બેઠો ઉંઘતો હોય તેમ બેસી રહે છે. આપણો પૂછીએ તો કહે ધ્યાન
 ધરું છું. હું કહું કે આટલું બધું કુષ્ણાઈને ધ્યાન ધરવાનું ? અમે તો ખાલતાં ને ચાલ તા,
 ઘોડે કે પીતાં ધ્યાનમાં જ હોઈએ છીએ. અને હવે બીલતો જ નથી. પેલે દિવસે
 આપણા દદ્દુને કહેતો હતો કે, દદ્દુ, મૌન જ સાર છે. મ્યારું તો રીચુ જ કપાઈ જયું
 છે, મનનું રીચું. રેટલા પૂરતાં આ છોર ચારી લાવવાના. અને પછી મૌન, માર
 હોવાનું. રતનશ્શ, આનો અર્થ શું ? અને મારું શું ? વિકમની મા, વજા અને બજલી
 ગયાં તો આપણો છૂટી ગયા. જમીન ગણો તે સાંચે. વળગવા ગયા તે બધું છૂટી રચ્યું.
 રતનશ્શ, આનો અર્થ શું ? આ ઘોડે ચડવાનું, પીવાનું મારો અર્થ છે ? રતનશ્શ, કોઈ
 અર્થબન્ધ નથી. લાચાય ત્યાં લગ્ની લાવવાનું, આના આધારે, તેના આધારે. આધારને
 વળગી નહીં પડવાનું. છૂટી જાય તો છૂટવા દેવાનો, અને એમ એક દિવસ ચાર ખાંસે
 ચાંદી આપણો ય છૂટી જાયાનું. રાજા છીએ તે રાજાની જેમ છૂટી જવાનું. અને આ
 તલાયાં મામલતદાર કોજદાર-ન્યાયત તું હસ નહીં હું જાણું છું, તે દિવસે જગ્યામેથી
 મારા ઉડી ગયા પછી દા'ઉનાને તું કહેતો હતો કે, આમાનું કશું જ સાચું નથી
 મામલતદાર કેવા ને કોજદાર કેવા, રાજાના મનના સોટાઈના ખેલ છે. ખેલ છે તો
 ખેલ. આ બધું જ ખેલ નથી, દા'ઉના ? કોજદાર-મામલતદારની મારો મને આવેઠે તે
 -” અને રાજા એકદમ રહ્યા માંડે, રહી રહીને રહે, અને રહતાં રહતાં બોલે : “દા
 ‘ઉણું, આ તખત બહુ અવળચેઠે છે. મને પાઈપાઈને બધી વાતો કઅવલાની એ
 ચાલ ચાલે છે. આ તો બધી પૂરી થઈ બયેલી વાતો છે. તાજુ કરાવી મને
 દાખાયા પર હામ દેવાની તને શુ મોજ આવે છે, તખત મારા બાઈ ? અને પાછું રહે
 મૂસું પ્રૂસું રહે. રહ્યા કરે. દા'ઉણ ઉઠે. રાજાની પીઠ પર ખાય કેરવી કહે : “રાજા
 નહીં રહવાનું. આ તો મહેરિલ, ચાલો છાના રહી જાઓ.” રાજા ઉઠવા જતું લથું

એટલે દાઉંજ નરપત અને કલાળના ખલે એમના બંને જાય ગોઠવી આપી કહે : “જાઓ, સુવડાવી આવો.” લથડતી ચાલે જતાં જતાં રાજાં બોલતા, જાય “દાઉંજ, સલામ, તપત, રતનજ બોયલું ચાયલું માફ. આ તો મહેદિલ, પીવાનું હસવાનું રહવાનું ને મજાક. કાદુળને બરાબર પૂરી ઢેજો. પીધું એમણે ને રેલમાં તણાઈ ગયો હું. કાદુ, સલામ હસવાનું - બોલી હસે, રહવાનું-બોલી રહે અને મજાક-બોલી એની માની મજાક કહી ત્યુ ત્યુ કરે. કલ્યાં બરાબર પકડ. હું એમ નનામી પર પણ આપું જ ચદાવજો. પેલા કેસરે રિન્ડને કહેજો કે મૌન છોડી મારી આગલી ખાંધ મારે. અને વિકમજી, ડિકમજી, વિકમજ જાડે લટક્યા રે લોલ પાવા તે ગઢથી, પાવા તે ગઢથી ઉંતાં..ઉંતાં, કલ્યાં આગળનું પૂરું કર. પાવા તે, પાવા તે હસવાનું, રહવાનું. રહે. તારાહોસી રહો. પેલી કઈ મા, કલ્યા? પેલી પાવા તે ગઢથી કઈ મા? એને કહેજો કે રાજાના નામે રહે. ફર ફર પાવાના રાજન...ફર ફર શાલુરાજા, કલ્યાં, વૈશંપાયં કેણી એર, કેણી એર ?...

અને જગરુની મહેદિલ ઊઠી જાય, એક પછી એક. દાઉંજ જગરું પાસે બેસી રહે, એકલા અને ચૂપ. જગરું કજાતું કજાતું ઠરવા આવે ત્યાં સુધી.

સાભાર પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

ઈન્સાનનું દિલ : (બાળવાતી) લે : શંકર પંડ્યા (૧૯૮૮૪) પૃ. ૭૦, ૩. ૧૬।-
ઈન્સાનનો અવાજ : (દૂરી વાતાં) લે શંકર પંડ્યા (૧૯૮૮૪) પૃ. ૧૦૪, ૩. ૩૦।-
(મુંબઈ) માસકાંસ અને દેડકો (બાળવાતી) લે. શંકર પંડ્યા (૧૯૮૮૪) પૃ. ૧૦૮, ૩.
૩૦/- (મુંબઈ) (પ્ર)પંચતંત્રની (અ) નીતિકથાઓ (હાસ્પિકથા) લે. શંકર પંડ્યા
(૧૯૮૮૪) પૃ. ૧૦૯, ૩. ૩૦/- ગરીબીનો અહેરો (દૂરી વાતાં) લે. શંકર પંડ્યા
(૧૯૮૮૪) પૃ. ૭૮, ૩. ૨૫/- અજન્માનો અંજપો : (દૂરી વાતાં) લે. શંકર પંડ્યા
(૧૯૮૮૪) પૃ. ૧૧૦, ૩. ૨૫/- સરવાજી (કવિતા) લે. શંકર પંડ્યા (૧૯૮૮૪) પૃ.
૧૧૭ ૩. ૪૦/- બધીના પ્રકાશક : અકારયાત્રા પ્રકાશન મુંબઈ. આર. કે. મહેતા
સ્મૃતિબ્રંથ સંપાદક : શંકર પંડ્યા (૧૯૮૮૪) પૃ. ૧૮૬, ૩. ૫૧/- પ્રકાશક : આર. કે.
મહેતા સ્મૃતિબ્રંથ પ્રકાશન સમિતિ, વિજાનમંદિર, નવસારી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્યકોશ પંડુ : ૧-૨
સંદર્ભે થયેલી શુદ્ધિ-વૃદ્ધિની પૂર્ક પુસ્તિકા પ્રગટ થઈ ગઈ છે. સાહિત્યકોશ ખરીદા
હોય એ વ્યક્તિએ શુદ્ધિ-વૃદ્ધિની આ પુસ્તિકા કોશખરીદીનું પ્રમાણ રજૂ કરીને
પરિષદ-કાર્યાલયમાણી મેળવી લેવા વિનંતી છે. ટ્યાલથી પુસ્તિકા પગાવનારે
રવાનગી ખર્ચના છ (૬) રૂપિયા મોકલવાના રહેશે.

ઉડા કુવાના તપિયે
 સાથણબૂડ વળગણો વચ્ચે, ઊભા.
 કહેવાય છે :
 કુવામા તો હોય
 ભૂખરી ભાષાની ખરબચરી દીવાલે ફૂટેલ
 નવજાત ઉચ્ચાર આ ગલ્લુ પીપળા
 ધાળાના ખવાઈ ગણેલ લાકડાની સમાજારે
 તીરખીએ ઊધાં લટકતાં ઘર, અને -
 બખોલમાંથી આવતી
 ઘોધરા ઊડાણ ભરી ધૂક...ધૂક...
 પરતુ અહીં તો....
 આકાશી ચંદ્રવાને ઊડતી રૂબીમાં ફેરવી નાખતો
 ચકાકાર ગોરમભાતા પાતાળી પડળોથી દિનમૂઢ કરી મૂકતો
 નાયો નણકાર
 સાકડો થતો જતો વ્યાસ
 ગૂગળામણ
 ને ઘરંઘાધડ અથવાતા શાસ્ત્રોઝ્યવાસ, વચ્ચે
 ઊભા -
 - છીએ. તો પક્ષ
 તળ જ હશે એમ
 છાતી ઠોકીને
 કે મૂછો ભરીને
 કે ટેબલ પર ઘડામ દઈને દાધ પછાડીને.
 કુ છોકાપત્રના કાંટાની સજજડતાપૂર્વક
 કષી શકતું નથી.
 ટેકવાઈ ગયા છોઉંએ ક્યાક ગમે લાં
 છોઈ શકે પુચતન કચુપની પીઠ
 અથવા પણ્ણરની બેલાડ

સ્ફેજ આડા-અવળા થયા છે,
 ફસડાઈ પડીએ ઉથે માથે
 માટી સાથે માટી થઈને
 તુમિના પ્રચંડ જડભામાં ઓગળી જવાના આરે
 બ્યુ સહિત
 ભયગ્રસ્ત
 છીએ.
 ખોતરે છે લ્યાની લેદી ભરમાળ
 કણે કણે જીશીજીઝી કંતરણ થઈને
 ઉડતા,
 હંજેક્ષાનની સિરીજમાંથી દદ્ધી પડતાં પેનિસિલનમાં
 ભળી જતી સભાનતા ટકાવી રખવાના
 ભરસિયા પ્ર્યુસ સાથે
 જ્યૂમતા,
 ટેરવે ઉપસી આવેલ ટશિયામાં
 આવી લેલું રહેતું અસ્તિત્વ ખોળતા
 ઉભા.
 ઉભા છીએ
 એમ તો માત્ર કહેવાંય
 ખરેખર તો પગ ઉપર ફસડાઈ પેલ
 લાથ-માથા-ધડનો કાટમાળ
 ક્યારેક પ્રગાઢતા પહેરી લે છે,
 તો ક્યારેક,
 તક સાથેના રોમાંચમાં બેન્નણ યુગ પાછળ ખસી જાય.
 અમણાના અનેકવિષ આયામ પછી
 હુંગઓવરનો ભાર લઈ પાછું કરેલ
 અસ્ત્રધડ અવપવોમાં બંધાયેલું શરીર
 શરીરમાં બંધાયેલું બીજું શરીર
 ત્રીજું શરીર
 ઉપર નીચે ગોઠવાયેલી શરીરની ક્યુબિકલ પરંપરા
 પરમચની પણ પરંપરા
 ગોળ-ચોરસ્ઝ-ખૂસે-કાટખૂસે ફેરવે
 ફરોણે

દબાઈ જાય દુઃખતી રંગ

ને ગુંગળું વળીને પહેલું ભાન

છલાંગ મારી બેઠું થાય

વળી પાછી શરૂ થાય

પર્સા

હવે તો આ

એટબે કે ઉપર કહ્યો તે

શબ્દ જ નથી ગમતો

છૂટી જવું છે છેક

પરંતુ આ છુટવાની મથામજી પણ.

એ પણ નથી ગમતું

એમ તો કયાં જામે છે કશુંધ પણ

જુઝો ને આ છાય

બારદાં વગ્યે ચેપાઈને ચપટી થઈ ગયેલ ભાંગળી

નખમાં થીજી ગયેલ કાળાં સાથે

તાલ મેળવતી લોલકલોકની સ્વિરતા.

લમફાંને ખોતાં કરતી જડતા -

અરદ્ધો ખૂદી વળવા ઉતાવણા, યૂમરાતા

પછાતા

મનઃસ્તરોથી ઉઠતા

વંદ્યોળિયાને રોકી ચખતી દીવાલ,

દિવસમાં સતત વખત ચડવી પડતી

સીરી,

અનેકાનેક સાહચર્યાને જોડતી

તોડતી

વહેતી આ ડ્રેન

સેક્ન્ડકલાસ કમ્પાર્ટમેન્ટ, લાઇઝાનાં પાટિયાં

આ સ્ટેશન

રસ્તા

ઘોડા પરિચિતો, ઘોડા વળી એથીએ વધુ પરિચિતો

અપરિચિતો

આ 'આ'

અને

આ 'તે'
 સુધીની ચક્કર મારીને છાપ
 લંબાપ
 ત્યાં અથડાપ
 કૂવાની ખરબચડી ગોળાઈ
 કોણે છે કણશમાં રૂભી રાખેલા પગ
 છતાંપ ઉલ્લા છીએ.
 આરણકારણ વચ્ચે
 છબદુંબિયાં કરતાં છેક ગર્ભજણમાં
 પરોપણવી
 જીશી દોરીએ જાળવી રાખેલ જાવે
 દિવસ-પાસ-વર્ધ-મુગ-મુગાન્તરોથી
 અતૂટ-અખંડ રાખીને નાભિસંધાન
 નરી અટકળુપે
 હવાથી હળવા, પાણીથી પ્રવાહી
 પરપોટા પર કિલાતું પ્રતિબિંબ ભાત્ર
 વૃષમાં વલય થઈ આપુઘ્યનો ખાંક આપતા
 અયૂત વર્ધોથી
 આમથી તેમ ભટકતા
 કશાકણી શૈથમાં
 પ્રાણિની જરી પ્રતીતિ સાથે....
 અનિમેષ
 એક-બે પગે થતા
 ઉલ્લા છીએ.

પરતુ
 છાતી સરસી દખાવીને
 રાખેલી રહીસહી ઈંઝા
 ભાંગને ભૂક્કો થઈ જાપ
 સુદેજ અમસ્તા વળંડ પર
 પેરી વળે
 જાગૃતિક - અજાગૃતિક ચેતનાને
 બિલકુલ વિવસ્ત્ર થઈને ગઈકાલની પટનાઓ
 કોણીધાઉસમાં બેઠાબેઠા

આજ્યાએ ભૂતકાળને

ઓગાળી નાખવાની ધેલછાનો કડવો સ્વાદ

જીબ પર મમળાવતાં મમળાવતાં

સહેજ વિચારીએ

ત્યાં તો

એમની એમજ બે છેડા ઉપર રહી જાય છે

શુભ્રસભરી સુવાર

અને ધેરા વિષાદના છેલ્લા કણ સુધી પ્રસરી જતી

સાંજ

બહાર નીકળવાનો દેક પ્રયત્ન

વધુને વધુ ઊરિ ખેંચી જાય

છેક જવ પર આવી કહી દેવાનું મન થાય

પણ છોઠ સુધી આવી ગાયેલ

હવામાં તરણું રહી જવાની બીકથી ગુગળાયા કરે

ઉઠે

અને શમી જાય

ઉઠે, ગૂડબૂડ બોલ્યા કરે

પણ દ્વિધાનું કવચ તૂટે જ નહીં

કિન્તુ

ભાગી ધૂટવાની સહેજ પણ મરજ નથી.

અનેકવાર ઊભું રહી જવાય છે

ભીખજીતાની વિલકુલ સામે, છેલ્લીવારના ખેલ માટે

બરાબર ત્યારે જ

અંગળીના ટેરવાં સુધી પહોંચેલું સત્ય

કયા જનમના કર્તૃત્વવશ છટકી જાય છે તેની

સહેજ પણ ખબર નથી પડતી

ખબર છે

પછીથી આવતા હુમલાની

અધવચ્ચે લટકી રહેતા

ઉડા ઉત્તરતા

ખાસોની પરિભાષા ઉકેલી શકાતી નથી

કે

શાંધી શકાતી નથી

તળમાં સંચંચણ્યા કરતી
પાચની જીજીલીશી કણિકાઓ.

દ્વા તો શું ?

થઈ શકે તો છૂટા પડી ગયેલ અવધવો
જોડી આપો,
જોડી આપો લોહીની અસમંજ્સ ગતિ
પણી

જુદા જ સ્વરૂપે
અને જુદી જ સંકુલતાથી હશે
શોધનો અંત અને આરબ
પણ એથી

આવરો જમનો અંત ?

પકડી રહાયે નથી કે છેની ચોક્કસતા ?

આ મહાશૃંગિનાં

એક એક ઉચ્ચારણને સાંભળી રહાય અલગ અલગ
અથવા

છુ અને નથી કે છે અને નથી વચ્ચે

કે પછી છે અથવા નથી વચ્ચે

કે પછી છે અને છુ અને નથી અથવા નથી વચ્ચે

કે પછી છે અથવા છુ અને નથી અથવા નથી વચ્ચે

કે પછી છે અને નથી અથવા છુ અને નથી અથવા નથી અને
છે અને છુ અને નથી અથવા ..

વચ્ચે

કોઈ તાંત્રણો પરોવી રહાય ?

બની શકે તો પરોવી આપો.

અથવા

છી જાવ.

છોડી દો, કોઈને કદી

જોપો પણ ન છોય, ભરે !

અનુભવ્યો પણ ન છોય

છોય કે નહીની ખાત્રી પણ ન છોય, તેવા

અથવા

જ્યાં બધી સ્થિતિ અને પરિમાણ,

-

સંવેદના અને અનુભૂતિ, ०
 અંશ અને અશ્ચ
 એકલીજાપી વિરુદ્ધ હોય કે અજાણ હોય
 જ્યાં કોઈપણ પ્રત્યાયન
 કે ઉચ્છેદન ન હોય; દુઃખાચી, પ્રતિબિંબ કે પડથો
 ન હોય
 બોલનાર અને સાંભળનાર એક જ હોય
 એવી
 અદૃશ્ય, બિનઅંગત
 સમય-સ્થળવિદોષી
 જન્મ અને મૃત્યુનો પડછાપો પડતો ન હોય
 કે, સંવેદનાની અપાચે પાટે શરીરની જરૂર જ ન હોય
 તેવી
 જમીન-આકાશ-નાના-અવાજ-આગ-પાણી....
 કશુ જ ન હોય એવી વધ્યભૂમિ ઉપર
 છેવટે તો
 આ પણ નથી અને છેની જ
 કે નથી અથવા છેની જ
 લીલાને ?
 લીલા પણ ના જોઈએ.
 તો
 શું જોઈએ છે ?
 અનિસ્તિતતા પાછળ જટક્યા કરતી કલમના
 વાક્યોના ચાસમાં ખોવાઈ જવું
 કે
 શાહીભાવમાં વ્યક્ત પત્તી દૂટીકૂટી વાણી, અને
 બાળપોથીમાં ધૂરેલા 'ક' વર્ણેના
 અવકાશનો સમન્વય
 પણ
 એમ ક્યાં સૌધી શકાય છે બધુ
 નહીં તો -
 કુક્કીઓ પાછળ
 કામુક બિંગલ જેમ લપાઈને બેઠેલા

ચયપયણ અંધકારને
 પકડીને ના મૂકી દીધો હોય હથેખી વચોવચ,
 અચાનક
 ચાવ નજીકથી પસાર થતા
 વિવિધ દૃશ્ય પડયાઓ ના જોઈ લીધા હોય
 તરફ કલાકના મૂવી ફેમ,
 લયડતા લય વચ્ચે
 કોઈ મધુર છજકો મૂકીને
 ના બનાવી દીધો હોય પ્રવાહી
 પરંતુ ચૂકી જવાયેલ
 એકાદ વિપિશિદ ગમે ત્યા ગોઠવી ટેવાથી શુ ?
 બેમ ક્યાં સાંઘી શકાય છે તૂટેલકૂટેલ વાસીનો તાગડો !
 ભાટે તો, ફેફસાંમાં ભરાય એટલી હવા ભરી
 ઊરે સ્પાદ કહેતું પડે છે :
 નીકળી શકાતું નથી બટકેલ બારાખરીની બહાર, અને
 સાંકળી શકાતું નથી કશુંધ છટકેલ
 તેથી તો આમ
 તણમાં રહીને આરાધું છું
 તને
 હે વિપ્પાણા !
 તું જ આપી શકે
 આ સ્થૂલ
 એકપણ શક્તિ સુધી નહીં પછોંચી શકેલા
 અસ્પષ્ટ ઉભ્યારને .
 મંત્રદીકા
 અપૂર્જ વિવાદપની જ્રલરો થઈ જ્રૂરી કરતી
 સંવેદનાઓને શાપમુક્તિ આપ ટચલી આગંભીરા પ્રભલયથી
 પ્રગટાવ
 હ્રી ચૂકેલ કામનાખોનાં બધાં કોઉંપાં
 અનેક અવતરણ ઉજાણતા તારા કણ્ણિક દૃષ્ટિકોન્ધથી
 તારા પ્રાંજલ પ્રસારથી
 પ્રભવથો ખંડો - ઉપમંડોખા રિતસાહથથો,
 હુકુ માત્રથી

સંવેદના અને અનુભૂતિ, .
 અંશ અને અશ્ચ
 એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોય કે અજાજા હોય
 જ્યાં કોઈપણ પ્રત્યાપન
 કે ઉચ્છેદન ન હોય; મુજારી, પ્રતિબિંબ કે પડયો
 ન હોય
 બોલનાર અને સાંભળનાર એક જ હોય
 એવી
 અદૃશ્ય, બિનઅંગાં
 સમય-સ્થળવિદ્યોગ્ની
 જન્મ અને મૃત્યુનો પડ્યાયો પડતો ન હોય
 કે, સંવેદનાની આપ-દે માટે શરીરની જરૂર જ ન હોય
 તેવી
 જમીન-આકાશ-નાશી-અવાજ-આગ-પાણી....
 કશું જ ન હોય એવી વંધ્યભૂમિ ઊપર
 છેવટે તો
 આ પણ નથી અને છેની જ
 કે નથી અથવા છેની જ
 લીલાને ?
 લીલા પણ ના જોઈએ.
 તો
 શુ જોઈએ છે ?
 અનિષ્ટિતતા પાછળ લટક્યા કરતી કલમના
 વાક્યો ચાસમાં ખોવાઈ જશું
 કે
 શાહીઘાવમાં વ્યક્ત થતી દૂદીદૂદી વાચી, અને
 બાળપોથીમાં ધૂટેલા 'ક' વચ્ચેના
 અવકાશનો સમન્વય
 પણ
 એમ કયાં સાંધી શકાય છે બધું
 નાંદી તો —
 કિકીઓ પાછળ
 કામુક જિગ્ગલ જેમ લપાઈને બેઠેલા

ચાયપટાળા અંધકારને
 પકડીને ના મૂકી દીધો હોય ઉઘેળી વચોવય,
 અચાનક
 સાવ નજુકથી પસાર થતા
 વિલિએ દૂશ્ય પરદાઓ ના જોઈ લીધા હોય
 નરૂ કલાકના મૂવી જેમ,
 લયડતા લય વચ્ચે
 કોઈ મધુર છષ્ટકો મૂકીને
 ના બનાવી દીધો હોય ગ્રવાહી
 પરેતુ ચૂકી જવાયેલ
 એકાદ લિપિયેનું ગમે ત્યાં ગોઠવી દેવાયી શું ?
 એમ ક્યાં સાંધી શકાય છે તુટેલકૂટેલ વાજીનો તાગડો !
 માટે તો, ફેફસાંમાં ભરાય એટલી ઉવા ભરી
 ઊરે સાદે કહેતું પડે છે :
 નીકળી શકાતું નથી બટકેલ બારાખરીની બહાર, અને
 સાંકળી શકાતું નથી કશુંય છટકેલ
 તેથી તો આમ
 તણમાં રહીને આરાધુ છુ
 તને
 હે વિભાગ !
 તુ જ આપી શકે
 આ સ્થૂળ
 એકપજા શક્તિ સુધી નહીં પણોચી શકેલા
 અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારને
 મેન્જદીકા
 અપૂર્જ શિવાલયની ઝાલરો થઈ ગ્રાર્ડ કરતી
 સૈવેદનાઓને શાપમુક્તિ આપ ટગલી આગંબીન્ય ગ્રાબક્સથી
 પગટાવ
 હરી ચૂકેલ કામનાઓનાં બાળ કોડિયા
 અનેક અવતરણ ઉજાળતા તારા કસ્ટિક દૃષ્ટિલદ્દ
 તારા ગાંજલ પ્રચારથી
 પ્રભતરો ખરો - જાનરીમાં વિતસાહશદ્દો,
 દુક માત્રથી

‘સંજ્ઞવ થઈ ઉઠે મૃતમાય સ્યુતિભોગો;
પણ ક્યાં છે તું ?

હુ અદૂરેયા !

એકએક ધબકાર ચાલળી શકુ એટલે
નિલકુલ અંગત

દબ્બાતી પાંસળી થઈને, વસે છે ભારામાં
શાસ લેવામાય સંકાશ પડે

એટલી લગોલગ

ચપોચપ

અમાસી અંધાર જેમ ફેલાયેલી
ક્યાંકે જોઈ શકાય, તો સ્પર્શી ન શકાય
સ્પર્શી શકાય, તો સાંભળી ન શકાય
એવી

છે અને નથી જેવી

અપરિમેયા

અનાંદતા

વિદેહી

સેકડો તેફોડિલ્સના ચોનેરી પમરાટ વગ્યે

આદ્ધુ આદ્ધુ મલકતી

વ્યાખ્યા કરી ગઈ ભાગ કવિને

કરી વળી

હંન્દ્રિયો પારના પૂણેભૂષામા આવિભવિથી

રસ-રગ-ગાધ વગરના

ગ્રહાંશિત એકએક પુજ પાયરતી ઊતરે

ભર્યુ ભર્યુ બધુ ખાલી

ખાલીમા ભરે

પુષ કરે

સિંચાઈને છેક મૂળપર્વના

પાગરે

લબ્ધાઈ જાય હાથ

ને લપસી પડે લીલીકચ્ચ સેવાળની જપાણી પર

તંતુતંતુ

સતેલા, ચીકડા ઊતરતા રહે છે અંદરને અંદર

વધે છે
 વિટળાપ છે અંદરને અંદર
 ગાડ, ઘડ, ગુંધાતા – એકબીજાને આશ્વેષતા
 ભીતરી પોલાઝો બેદતા, વધે છે
 પડી ક્યા વધે છે કુવાની જિજ્યા
 ઈચ્છા પક્ષ ? -

 પહેલાં તો શરીર
 પછી અવધિ, માંસ, મજજી, સેવેના, વાણી, વિચાર
 બધું જ બધું ભીસતું રહે.
 વધી નથી વાળ કે નખ
 સ્નાયુઓ સ્થિર, જડ
 ઈન્દ્રિયો બુઠી, અક્કડ
 મન મરુસ્થલ
 જાડ-જાંખરામાં અટવાઈ પડ્યાં
 પીડા અને આવેગનાં લાલ-લીલાં ચીથરાંઓ
 ફરફરતાં,
 પુંદપાંદેથી દી પડ્યાં
 હંચિત-અનિંચિત મનોભ્યાવો, ભીનાં, ભીજવતાં.
 સધળે
 ઊરી, અટવાપ, વધે, વિટળાપ...
 તંતુઓ
 ડાઢોળતી પારદર્શકતા વર્ણે
 અકબંધ રહે
 પૂર્વજોનું જીજા
 અને અનુજોમાં અપેક્ષિત શતરાત ધરસ્યાઓ
 ચરસ્યતળે
 દખાવી રાખી અનેક અવકાશ અને તળની ધૂર
 ઊભા છીએ
 સમતોલ.
 ભરાપાં છે પિરીઓમાં પાણી
 ખણ્ખણતાં
 લવકતાં
 ભાગર નહીં એટલો અંદર પણકે

લવકે

પદ્મ ચઢી શકાપ તેમ નથી સુધે પંજા

પકડાયા પકડામાં

બરાબર

હાતીએ, કમરે, ચાથણે, પાનીએ, છિદ્રેછિદ્રે

વળગ્યા છે જુણો

અંદરના એકાંતમાંથી રસ્કસ ચૂસ્તી

ચખર થતી

જાણતી નવજાતકોને

ઘોખાતી પાણીમાં

ને પાણી તો ખજુકે પિડીભોખાં.

[૩-૧૧-'૮૩ અર્પજા : મારા પ્રિય ભાવકને]

દુષ્પાસના સુધી

ભગવતીકુમાર શર્મા

પહોંચશે જિથે પદ્માસ સુધી, જી ધરબાશે દુષ્પાસ સુધી;

એક - માણસની આ વારતા છેક સૂરજથી રજકા સુધી.

જીવવાનું ફક્ત આ રીતે : એક કષ્ટથી બીજુ કષ્ટ સુધી;

મૃત્યુના એક બધાના સુધી, કોઈ જીવવાના કરકા સુધી.

ઝાંગાવાની કથા વાંચવા જાતું પડતું નથી રાણ સુધી;

આજ મૃગજળનો દરિયો જુઓ, આવી પહોંચ્યો છે અંગારા સુધી !

દેહમાંથી ગયો નીકળી, એક માણસ ગયો પીગળી;

બિઘનું બિઘ પોતે ગ્રતીક વિસ્તરું માત્ર દર્પજા સુધી !

કેવી જણહણ હતી શીંગરી ! કેવી રસ્કાર થતી ધંટી !

ગોધૂદિએ બ્રસ્યો સૂર્ય પણ ગ્રામ અથવું ન ગોધૂ સુધી.

ભાવથી શબ્દની આ ચફર, ધોઢી મેનાથી છે તરબતર;

લાગણી તે છતા એકબે માડ આવી છે વેપણ સુધી.

> દૂલકી દરિયે દીધા વગર ખોતી આવે નથી જ્ઞ ઉપર;

આખું જીતર વલોવાપ તો ભશુ આવે છે પાંપજ સુધી.

□

[પૃષ્ઠ : 1905 : 2]

વીજસ્થી જાઈના અંતિમ ચરણમાં હવે આપું વિશ્વ નાનું બની ગયું છે અને સર્વ દેશો પરસ્પર ઘણા નજીક આવી ગયું છે. વિદ્યાળની શૈક્ષણોળોને કારણે વિશ્વને એક છે છેલાયેલ જ્ઞાનની કંઈપણ વાત કે વિચાર બીજી જ કષ્ટો વિશ્વને બીજે છેલે પહોંચી શકે છે. વિશ્વમાં ક્યાંય જે કઈ પુસ્તકો રૂપે પ્રકાશિત થાય છે એ પણ જ્ઞાપદી સુલભ બને છે, એ સમયે મારે સંશોધન - વિવેચન વિભાગની બેઠકમાં જ્યારે વક્તવ્ય આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે આવા સમય-સંદર્ભમાં મારે. સંશોધન-વિષયે શું કહેણું ? એ પ્રશ્નનું પરિણામ 'આ' વક્તવ્ય છે.

(૧)

વિશ્વસ્તરે ભારતીયસાહિત્યને સ્વર્ણતાં જે સંશોધનો થાય છે, એમાંથી પસ્તાર થઈએ તો જ્યાં આવે કે મોટે ભાગે આજે ઓરબ ટ્રેડિશન વિષયે વધુ ને વધુ કામ થઈ રહ્યું છે. વિભિત્તિ પરંપરાને બદલે હવે મીઝિક પરંપરા તરફ અભ્યાસીઓ વધુ વધ્યા છે. અન્તવીસ્તર, માર્કિન્ઝો, સીંગર, રામાનુજન ઇત્યાદિનાં કાંઈ તો ખૂબ જ પ્રચલિત પણ છે.

(૧) લીટલ ટ્રેડિશન ભણી :

એક સમય એવો હતો, જ્યારે ક્રેટ ટ્રેડિશન એટલે કે સંસ્કૃત ભાષાના વિભિત્તિ શંધોની પરંપરાને સંશોધનમાં વધુ ને વધુ મહત્વ અપાતું, પણ પછીથી બીજી લીટલ ટ્રેડિશન એટલે કે પ્રાદેશિક-રિચિયોનલ કે વર્તકયુલર-ભારતીય ભાષાઓની મીઝિક પરંપરાની વધુ મહત્ત્વ સિદ્ધ થઈ. મેઝિક મેરિપટ અને મિલન સિંગરે આ સંદર્ભે ઘણું પાપાનું કાર્ય કર્યું છે. મારા વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતીના સંદર્ભમાં કઠ્ઠુપરંપરાના સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાનો મારો ઉપક્રમ છે. એના સ્વરૂપ, લંઘારણ અને મૂળ વિશે સમર્પનરૂપ કે પદ્ધતિરૂપ કેટલીક વિગતો મને નવ્ય ઈતિહાસવાદ (New Historicism)-ની વિભાવનામાંથી પ્રામ થઈ છે.

નવ્ય ઈતિહાસવાદની કેટલીક ચર્ચાના પ્રકારામાં મારો આ મુદ્રો મૂકુ છું કંઈ કે મારા આ અભિપ્રોત મુદ્રાને નવ્ય ઈતિહાસવાદીઓની ચર્ચાનું સમર્થન છે.

સાહિત્યના ઈતિહાસમાં આપણી સંસ્કૃતિમાં મહત્વનાં પાત્રાંબોનો એ સમાવેશ હવો જોઈએ, જે યથો નથી. એની તપાસની ભૂમિકા માટે એના નેચર - પ્રકૃતિ -ના સંદર્ભો અધિવ્યો સ્પષ્ટ કર્યા નથી. હકીકતે તો એ સાહિત્ય વિધિવિધાનો સાથે સંકળપાયેલું હતું. રજૂબંધત માટેનું અને ક્રમૂહાં લીલાવા માટેનું હતું. અમું એ સાહિત્ય ક્રોદેખરાએ અને કોન્ફિનેટિવ હતું, એ મુશ્યે તથા એ રિસેટેચ વીએ સમ-

‘રિચ્યુઅલ’ હતું એ મુદ્રો ન ચર્ચાયો જોઈને એના મૂલ્યાંકનમાં માત્ર સહિત્યતાત્મનાં જ ઘટકો ભણ્યાં અને એકાંગી તપાસ થઈ. ઉપરાંત પરંપરાના સંદર્ભમાં આ રચનાઓ તપાસાવી જોઈએ જે પણ થયું નથી. આપ, આ બધાં કરશે આપણું ચિત્ર સ્પષ્ટ થતું નથી. માત્ર થોડી ટેક્સ્ટ અને એનું માત્ર સાહિત્યિક દૃષ્ટિબિન્દુથી થપેનું મૂલ્યાંકન જોવા મળે છે.

આ રીતે ઈતિહાસમાં ઈતિહાસ નથી પણ માત્ર પરિચય છે. સ્વતંત્ર - સ્વાપાત્રપે ફૂટિ અને કર્તાના પ્રધાનનો સમગ્રલક્ષી પરિચય છે. આ પરિચય પણ પરંપરાના સંદર્ભ અપાવો જોઈએ, તે અપાવો નથી. એટલે અને ઈતિહાસ નહીં પણ પરિચયગ્રંથ એવું નામાભિધાન આપવું જોઈએ.

બીજો પણ એક અત્યંત મહત્વનો મુદ્રો એ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસની જે સીમારેખા આંક્રી છે, તે પણ ધૂધળી કે અધૂરી છે. એમાં લોક-સાહિત્યને સમાવ્યું છે, ભલે પણ વધારે વિગતથી તો મધ્યકાલીન પરંપરામાંથી મોટે ભાગે લિખિત પરંપરાને જ આમેજ કરી છે. હકીકતે આ મધ્યકાલીન સાહિત્યની મૌનિક પરંપરા પણ છે. આને ન્યૂ ડિસ્ટ્રીક્શનનો ઓરલ ટ્રેનિશન તરીકે ઓળખાવે છે. આ ઓરલ ટ્રેનિશન એટલે માત્ર ક્ષેક વિટરેચર નહીં પરંતુ રિલિજ્યસ વિટરેચર પણ...!

આપણે ત્યાં સાહિત્યના ઈતિહાસમાં તથા સ્વતંત્ર રીતે પણ લોકગીતો-લોકવાતાઓને આપક્ષા અભ્યાસમાં રથાન આપ્યું અને લિખિત પરંપરાના મધ્યકાલીન સાહિત્યને પણ સંપૂર્ણિત કરીને અભ્યાસ માટે સપ્મગ્રીશૈ ઉપલબ્ધ કરાવી આપ્યું. પરસુ મધ્યકાળનું એવું સાહિત્ય જે લિખિત રૂપે જ્ઞાનવાયું નથી. લિખિત પરંપરામાં બદ્ધ થયું નથી અને માત્ર કંઠસ્થપરંપરામાં જ વહું છે - રહ્યું છે. એ સાહિત્યપરપરાનું ખરુ-પૂરું ચિત્ર નથી. કંઠસ્થવાણીની પરપરા અનેક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે. એને એ રીતે વૈજ્ઞાનિક અભિગમધી પણ ચકાસી શકાય તેમ છે. આપણે ત્યાં ઓરલ ટ્રેનિશન સંબંધનો અંદરાંકોચ થયો છે. ઓરલ ટ્રેનિશનલ-લિટરેચરમાં લોકગીત-વાતા ઉપરાંત બીજા પાંચ ફેટલા પ્રવાહી પણ ભણેલા છે. એ પ્રવાહનો પરિચય કરાવવાનો ઉપક્રમ મે સેવ્યો છે.

(૨) ટાગોર : મ્રદાન અને મ્રલાન :

ગુરુદેવ ટાગોરે હિ.સ્ટ ૧૯૮૨ની ભારતની તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પ્રથમ પરિપદમાં અધ્યક્ષપદેથી ‘ધ ફિલોસોફી ઓફ અવર પીપલ’ નામનું વ્યાખ્યાન આપીને બંગાળી બાઉલોની કંઠસ્થપરંપરાની વાઙ્મીમાંથી ટપકતા તત્ત્વજ્ઞાનને ખોલી બતાવ્યું હતું. આપક્ષી સામાન્ય જનતાના દૃદ્ધયમાં યોગસાધનાનો જે પદ્ધ પ્રવાહયાન છે. એ બહુધા આજ સુધી અદૃશ્ય રહ્યો છે. આ વાસ્તીના પ્રકાશનના બાબુ જ થોડા પ્રપલો યથા છે. સમગ્ર પ્રવાહનું એકત્રીકરણ કે વ્યવસ્થિત ચિંતન - અધ્યયન થયું નથી. એની સેદાંતેક પીઠિકા પણ ઘડી નથી. વિચના વિદ્યાને જેના માટે ખૂબ જ બલ્યુક છે

એ આજી ધરા અહીં દક્ષપ્રેરેલી છે. કઠસ્યપર્વતાની એ આજી જ્ઞાનાધારના પ્રવાહથી અનસિંહ રહેતું હવે આપજને પોચાય તેમ નથી બાર્દિ પેઢી આપજને માફ નહીં કરે.

આ વાણીનું અર્થઘટન કરતાં પૂર્વે એનો સંદર્ભ સમજવો જોઈએ કે સરદ ધ્યાતો જ અર્થમાર્ગ ખૂબે એવી જ રીતે કલીર-દર્શિનાં ગુજરાતી રૂપાંતર સેમાન આખો રવિભાગ્ર સંપ્રદાય વસ્ત્રતપાસ્યાં પડ્યો છે. આપવે આ અંગ્રાયના પચાસેક કરિઓમાંથી માત્ર પંચ-છનાં ૪૦-૫૦ વર્ષો જ તપાસ્યાં છે. આ પરંપરાનું પૂર્ણ ચિત્ર તપાસાયું નથી. નાયસંપ્રદાયના માત્ર જોરજનાયના થોડાં પદ્યેથી આપણે પરિચિત છીએ. માર્ગીસંપ્રદાયના કઈ કેટલાયની વાણીથી આપજે હજુ સુધી પરિચિત નથી. મહાપંથના મંત્રો અને એનો વાણીનું એકત્રીકરણ થયું. પણ હજુ પૂર્ણ થયું નથી. તથા જે થયું છે એ અભ્યાસીઓની ચાહ જુએ છે. ધર્માત્મિત્ર પ્રજાના સાહિત્યને પણ આપજે અભ્યાસમાં રૂપાન આપ્યું નથી. આજો પ્રદેશ શીરોકદ છે, અને ચાહ . છે - ' અભ્યાસીઓની મહરદભાઈ, હરિવલલ બાધાણી અને રાહેન્દરિંહ રાપજાય છે, એમની નિશ્ચામાં એક જૂય એકત્ર થઈ કામ કરી શકે, એવાં દિવસો માટે વાતાવરણ તૈયાર થઈ રહ્યે છે.

કિતિમોહન સેને એમના પુસ્તક 'કલીર' ભાજ-૧થી ૪માં (ર.સ. ૧૯૧૦) અનેક સંતસ્ભજનિકોની નામાવદિ મૂકેલી છે. એમાં સૌરાષ્ટ્રના પણ થોડું છે. લાલજાડા (જિ. 'ભાવનગર')ના સાધુ બાબા મોહનધાત જીએ તેમને સંપર્ક હતો. એમને નાનેક હજાર ભજનો કઠસ્ય હતાં. મેધાવીએ પણ માહિતીધાતા સંતોના અને અન્યના કઠેદી હજારેક રચનાઓ એકત્ર કરેલી જ્યામકાબાઈ પરમારે કશેક હજાર ભજન-રચનાઓ એકત્ર કરેલી એ રચનાઓનું સંપાદન શ્રી ગજુર દવે સાથે અપે તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. શ્રી મહરદભાઈ પાંડે પણ પણોને છે. શ્રી મોહનલાલ ચાણાણીને કડે પણ બેચેક હજાર ભજનો હતાં. એની નોંધ-પદ્યેસ્યાથે શ્રી જોગવરસિંહ જાદુ પ્રથમિત્ર કરી રહ્યા છે.

તાજેતરમાં મહાત્મા ભજનસંક્રાન્તા બંધોની સૂચિ કરી તો થત્વપદ્ધ બંધોની પાદી થઈ. તુજુચાત સાહિત્ય અકાદમીના પદભજન સૂચિકલ્ક પ્રકલ્પ હેઠળ મેં મહાત્મા દશ ભજનસંક્રાન્તાનાં ભજનોની અકાદમી કરે દ્વારિ કરી તો સતત-૨૫ હજાર જેટલાં ભજનો એ નાનો-નાનો જેટલાં ભજન-રચિતાઓનો જ્યાદ અધ્યાત્મો આપ્યાના પણ વિદ્યુત સમાજના લક્ષ બદ્ધર રહ્યા છે. અને સાહિત્યના ઉત્તીપનમાં રચન પાણ્યા નથી.

આપું આપણી પણે પદ્ધતિ અને અભ્યાસની એક પરંપરા પણ છે એવતું ક્રમ ઓછું થયું છે. હવે પીરેખીને અભ્યાસ માટેની સ્વામજી સુલભ પણ થઈ રહી છે. એ પરિસ્તિમાં સંશોધન થોરે કઠસ્યપર્વતાના સાહિત્યને દક્ષપ્રેરેડ રહેર સમજ પ્રચાર સંશોધનનો અભ્યાસનો વિરાસ બનાવો જોઈએ. સંશોધન દોષાદન અને

સ્વાધ્યાયની રીમારેખાની બહાર રહેલી કઠસ્થપરંપરાનું આ પ્રવાહને હવે જીન માહિતી અને વંત્રવિજ્ઞાનની મદદથી રીમારેખામાં સમાવિષ્ટ કરીએ. 'એ તાતી જરૂરિયાત છે.

'ઓરલ ટ્રેડિશનલ લિટરેચર' અને 'ફ્લોરીંગ લિટરેચર' સંજ્ઞાઓ અંગેણમાં પ્રયોજીતી રહી છે. આ માટે હોં ડરિદ્રસ્થ ભાવાણી મુજપાઈ પરંપરાનું સાહિત્ય, તથા કનુભાઈ જાની 'કઠસ્થપરંપરાનું સાહિત્ય' એવી સંજ્ઞાઓ પ્રયોજીતા રહ્યા છે. કવચિત 'તરતું-પરંપરિત-સાહિત્ય' અને 'કઠસ્થપરંપરાનું સાહિત્ય' એવી સંજ્ઞાઓ પણ પ્રયોજીયેલી જોવા મળે છે. 'કઠસ્થપરંપરા' સંજ્ઞા રૂઢ અર્થમાં આપણે ત્યાં લોકસાહિત્ય માટે પણ પ્રયોજીતી રહી છે.

હીકતે, ગુજરાતીમાં કઠસ્થપરંપરાનું સાતવશીલ સાહિત્ય વિપુલ માત્રામાં ઉપલબ્ધ છે. આજ સુધી આપણાં સંશોધનમાં બહુ સ્થાન નહીં પામેલું આ કઠસ્થપરંપરાનું સાહિત્ય ઘણું બધું છે. અભ્યાસની વ્યવસ્થા ખૂબ આ સાહિત્યને નીચે પ્રમાણે પાંચ વિભાગમાં વિભાજિત કરીને મેં અતે ચર્ચા કરી છે :-

- (૧) વિવિધ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સંતોનું અને અનુપાપીઓનું ભજન-સાહિત્ય
- (૨) નારી-વૃદ્ધ ધારા પ્રસ્તુત પતું ધોળ, કીર્તન અને પદ-સાહિત્ય
- (૩) ચારણ, બારોટ અને રાવળોનું સાહિત્ય
- (૪) વિધિવિધાનોનું સાહિત્ય
- (૫) ધર્મતારિત પ્રજાનું સાહિત્ય

લોકગીત-લોકસાહિત્ય સિવાયની કઠસ્થપરંપરાની આ પાંચ ધારા આપણે ત્યાં ઈતિહાસમાં તે સંશોધનમૂલક અભ્યાસમાં બહુ સ્થાન પામેતી નથી. આ પાંચેય ધારાનો પરિચય એ ધારાના સંરક્ષકોનો પરિચય અને એની જાળવણીની પ્રક્રિયા પ્રસ્તુત કરવાનો અહીં ઉપંકુમ છે. એ પછી આ પાંચેય ધારા પરસ્પરથી કેવી ભિત્ત છે, તથા લોકસાહિત્યથી કઈ રીતે અનોખી છે? - એ મુદ્દાની ચર્ચા કરવા પારી છે. છેલ્લે, કઠસ્થ પરંપરાની આ ધારાઓનાં સાહિત્યનાં સંશોધન-સંપાદન, સંરક્ષક સ્વાધ્યાય અને મૂલ્યાંકનનાં સ્વરૂપની પણ ચર્ચા કરી છે. આ રીતે મારું વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતની કઠસ્થપરંપરાની સાહિત્યધારાનો વિભાગે પરિચય કરાવવાનો આશય છે. આપું કરીશું તો જ ખરા અર્થમાં આપણે ભારતીયસ્તરે વૈજ્ઞિકસ્તરે ઓંપણ ડાખિને પ્રસ્તુત કરી શકીશું અને તાતી મીલાવી શકીશું.

- (૧) વિવિધ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સંતોનું અને અનુપાપીઓનું ભજનસાહિત્ય :

વ્યાપકરૂપે, સંતસાહિત્ય તરીકે ઓળખાતું આ ભજનસાહિત્ય વિભિત્તિ-પરંપરામાં ઉપલબ્ધ છે, એના કરતો સોઝાનું મૌખિક પરંપરામાં છુંબત છે. એનું પ્રસ્તુતીકરણ પણ-પણે વિત્ત-મિત્ત રીતે થતું રહે છે. એ ભજનસાહિત્ય કઠસ્થપરંપરામાં છુંબત છે. એમાં નામછાપ છે, એટલે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાથે એને અનુબંધ છે, પણ કઠસ્થપરંપરાનું હેઠાને એ મધ્યકાલીન ગુજરાતીની વિભિત્તિ-

પરંપરાથી અનોખું છે.

વિવિધ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સંતોભે કે અનુયાયીઓએ આ ભજનો રચ્યા છે. એમાં જેને સંપ્રદાયની સાધના-પહૃતને લગતાં ભજનો છે, એમાં પાઠભેદ થતો નથી. એ રીતે નિષ્ઠિત પાઠની આ રચનાઓ છે. પરંતુ પ્રેમલક્ષ્માભક્તિની અને અન્ય પ્રકારની ભજનરચનાઓ નિર્માણની સંપ્રદાયે અન્ય સંતાનુકૃતાના નામે થોડું ફેરફાર સાથે નામછાપ બદલીને પ્રચારિત રૂપાનાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. એ રીતે પ્રવાહી પાઠની ભજનરચનાઓ પણ મળે છે, જેમાં સંગ્રહાયાનુસાર કે જાતિ, શાંતિ અનુસાર પાઠભેદ પ્રવેશોલો હોય છે.

વૈષ્ણવ, પુષ્ટિમાર્ગ, સ્વામીનારાયણમાર્ગ, રામાનંદી, દશનામી, મહાપંથી, નાથપંથી, નિજારી, બીજમાર્ગ, મારગી, સૂકી, પીરાશા, ઠરલામી, ઔરિયા, પ્રશામી, કબીરપંથી, રવિભાગપંથી, ઉગ્રપંથી, દાસપંથી, ગેલીપંથી, રૂપિયા, શીવ, શાકત, ઈત્યાદિ વિવિધ એથો-સંપ્રદાયોના પ્રવર્તકોની અને અનુયાયીઓની ભજનવાઙી એ કઠસ્થપરંપરાની અત્યંત સમૃદ્ધ ધારા છે. એમના પંથ-સંપ્રદાયના પ્રવર્તકોની વાચનના મૂળપાઠની પ્રતો પક્ષ ઉપલબ્ધ છે. અના સર્વેક્ષણની ઘોંનારૂપે માત્ર સૌચાદ્રનાં સ્થાનોનું સર્વેક્ષણ કર્યું તો શતાવિક રચયિતાઓની આ સહખ્યાદિક રચનાઓની કાચી પ્રાથમિક ધારી થઈ. આખા પ્રદેશનું સર્વેક્ષણ સરકાર અને સંપાદનકાર્ય હજુ બાકી છે.

આ ભજનો રજૂઆત માટે પ્રસ્તુત કરવા માટે રચાયેલાં હોય છે. મોટે ભાગે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની ભજનમંડળી દારા એનું સર્વેક્ષણ થતું રહે છે, રજૂઆત થતી રહે છે. આ ભજનોના પક્ષ અનેક પ્રકારો છે, તથા ચોક્કસ પ્રકારના સમયે એનું ગ્રન લાય એવાં ઘોરણો પક્ષ છે. સંઘાસમયે સંઘ્યા અને માળા પ્રકારનાં ભજનો, પછી રાતે નવથી બાર સુધી ગજાપતિ, શુરુમાહિયા અને અન્ય રૂપકાલિક ભજનો પ્રસ્તુત થતાં હોય છે. રાતે બાર કલાકે લાય અને આરતી તથા બાર એણી આરાધ, આગમ, અવળવાણી, સાવળ, તેલો-અદિ પ્રકારની ભજનરચનાઓ, પછી રાત્રિના રક્ષણ કલાકે પરજ, ચાર કલાકે રામગરી, ચાર ગ્રીસે પ્રભાતી અને પાંચ-ગ્રીસથી પ્રભાતિયાં આમ રાત્રિ દરમ્યાનના ચોક્કસ સમયે ગવાતાં આ ભજનોની પરંપરા આજે પક્ષ છુંબત છે. મંદ્રાં, તબલાં અને તંબૂરા જેવાં સાજ-વાયોનો પક્ષ ભજન પ્રસ્તુતિકરણમાં સહયોગ હોય છે. સમુદ્દ્ર સમસ્કરણ રજુ થતો, જીવાતાં ભજનો સંભળવો, એ અનુભવ જ એક પટના બની જતો હોય છે.

(૨) નારીવૃદ્ધ દાર્ય પ્રસ્તુત થતું ધોવ, ડીર્ઠન અને પદસાહિત્ય :

ભજન-સંતાનવાઙીની સમીક્ષાતરે ધોળ-ડીર્ઠનો, પદ્ય અને જરબાનો કઠસ્થ-પરંપરાનો એક પ્રવાહ રહેતો રહ્યો છે. ભજનવાઙીને પુરુષોની ભજનમંડળીએ મુખપાઠ પરંપરામાં છુંબત રાખી અને પ્રવાહને રહેતો રાખ્યો તે જ રીતે બીજો એક પદ ધોળ અને ડીર્ઠનોને પ્રવાહ નારીનું રહેતો રાખ્યો છે. કઠસ્થપરંપરાના

સાહિત્યનાં પ્રચાર-પ્રસાર અને જતનમાં નારીવૃદ્ધનો ફાળો નાનો-સુનો નથી.

હવે તો એકાદશી, બીજી, પૂર્ણિમાનાં જાગરણ અને નિત્ય સત્તસંગનું એ વાતાવરણ ભૂસાતું જાય છે, એટલે આ નિત્ય-પાઠની પરંપરા પણ તુમ પત્તી જાય છે. પ્રસંગોપાત્ર શ્રીમહભાગવતસમાલા, રામાયણસમાલા શાન્દિપજ્ઞ પ્રસંગે અથવા તો સત્ત્યનારાયણની કથા પછી નારીવૃદ્ધ ખાસ કરીને કીર્તનો પ્રસ્તુત કરેતું હોય છે. રાત્રિના સમયે અર્ધા જાગરણ કે સત્તસંગ નિશ્ચિત ધોળ, પદ અને કીર્તનો ગવાય-કિલાય, એમાં સામેલ યુવતીઓ પણ અનું સહજ રીતે જ-જતન કરે, સુશુરગૃહે જાય ત્યાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, યુવતીઓ આ સંસ્કારવારસાને પણ લેતી જાય, ત્યાં પ્રચાર પામે, આમ, પ્રવાહ વહેતો રહે, છુંટ રહે.

કોઈ પણ વાધની સહાય વગર, ધીમા ઢાળે અને અવાજે નારીવૃદ્ધ કે રચનાઓ વખતે છે, એમાં પણ અમુક પ્રસંગે કીર્તનો, અમુક પ્રસંગે ધોળ રજૂ કરવાની એક પરંપરા છે. લિઙ્ગિતપરંપરામાં આ રચનાઓ ખૂબ ઓછી ઉપલબ્ધ છે. બહુધા એમાં નામશ્રાપ હોય છે. એમના પાઠ પણ જ્ઞાતિભેદે, પ્રદેશભેદે તૃપાંતર પામતા જોવા મળે છે. વળી, એક જ રચના જુદ્ધ-જુદ્ધ ટાળ-ચાગમાં રજૂ થાય, એટલે પણ એમાં પાઠપરિવર્તન પ્રવેશતું હોય છે.

ડૉ. હરિવલભ ભાવાણીએ અને ડૉ. છસુ યાજ્ઞિકે આ પરંપરાની રચનાઓ સ્વરંકન સાથે પ્રકાશિત કરી છે. એ ત્રણ સંપાદનો ઉપરાંત, બીજા ધોળ, કીર્તન, પદના સંચયો છે. પરંતુ સમગ્ર પરંપરા તુમ થાય એ પૂર્વે હજુ કેન્દ્રીયકાર્ય દ્વારા ઘણું બધું મેળવી શકાય તેમ છે.

ભજનનોને છુંટ રાખનારી મંડળીના મુકાબલે ધોળ-કીર્તનોને છુંટ રાખનારી નારીવૃદ્ધની સંખ્યા વધુ છે. ભજન કરતાંય વધુ સંખ્યામાં ધોળ, પદ-કીર્તનો મૂળ ઢાળ, હંગ, રાગ-ન્યાય સાથે આ નારીવૃદ્ધ સાચવ્યા છે. એ રીતે કઠસ્થપરંપરાના માત્ર રખેવાળા નહીં પણ ખરી જાળવણી કરનાર નારીવૃદ્ધના સરકારીકાર્યની નોંધ પણ સાહિત્યના, સંસ્કૃતિના ઉત્તિહાસમાં મુકાબી જોઈએ.

(3) ચારણ, બારોટ અને રાવળોનું સાહિત્ય :

દુષ્ટ છિંદ, કરિત તથા સુતિ કે પ્રશસ્તિ-ગીતો અને આરથ્યો, રાવળોનું સર્જન અને એને પ્રસ્તુત કરનારા ચારણ, બારોટ અને રાવળોનું પ્રદાન પણ બહુમૂલ્ય છે. આ રચનાઓમાં રચયિતાની નામશ્રાપ હોય છે. દુષ્ટ છિંદ, કરિત અને પ્રશસ્તિ-ગીતોની એક સુદીર્ઘ પરંપરા છે. એ આજ સુધી છુંટ પણ છે. આ ધારા ભ-ચારણ રીતે વિશેષ છે. એક તો એના રચયિતાએ કે પ્રસ્તુતકર્તાએ બ્યવસ્થા તરીકે આ સર્જન-પ્રસ્તુતીકરણને સ્વીકારેલું હતું. એમાંના કેટલાક ચચ્ચાયાયિત કે જાતિ, કુટુંબાધ્યાયિત પણ હત્યા આ રચયિતાએને સર્જન અને પ્રસ્તુતીકરણની જાતીમ પણ પૂરી પાડવાની બ્યવસ્થા હતી.

ઉદ્ઘોષધની દ્વારિએ અત્યંત ગુસ્તા પોઈને આ ધારાની રચનાઓમાં પાઠભેદને

અવકાશ નથી આ ધારાની રચનાઓમાં એક શાઢ પણ આધોપાછે થતો હતો નથી. શ્રીતાનુગ્રાર રચનામાં કાંઈછાંટ અને અન્ય વિરોધ ઉમેચાય એવું જે હે. બાવકાળિસુખ જનરું તે આ ધારાની રચનાઓની વિરિષ્ટતા હે. ચારસ્ફ-બારોટ ધારાની રચનાઓ કોઈ પણ વાદના સહિત વગર રજૂ થતી હોય હે. નાદવૈરિધ્ય રજૂભૂતની છય બાવકરે જકડી ચાખતી હોય હે. ચાવળ શ્વાતિ પણ બારોટ ચારસ્ફની માફક સાવળ-ચારસ્ફ ગ્રાન માટે જાણીતી હે. હક પર શક્તિ-ઉપાસનાને લગતી સાવળોના ગ્રાનને વ્યવસાય તરીકે આ શ્વાતિને સ્વીકારેલું હે. હક પર લગતી સાવળોનું સ્વચંક્ર-લિંગંકન સરેરા થરું જોઈએ.

આ સાવળોનો ભૌપા રબારીની સરજું નામની પદરચનાઓ શાયે પણ અનુભંધ હે. સરજું પર ઘોડું કામ થયું હે. આ બતેના તુલનાત્મક અધ્યયન પછી મંતે તો સામવેદનાં જાન-વય સાથેનો સાવળ સરજુનો અનુભંધ હે એ પણ તપાસનાં અભ્યાસ-વિષય બનેલ નથી. ચાવળો દ્વારા રજૂ થતી સાવળો-આરસ્યો એ લક્ષીકરે શક્તિ-ઉપાસના માટેની રચનાઓ હે. હક વાદના સહારે ચાવળો એને રજૂ કરતા હોય હે. શક્તિ-ઉપાસના અને પાટ પ્રસંગે ચાવળો આ રચનાઓ રજૂ કરતા હોય હે. અહીં શક્તિમહિમા કેન્દ્રસ્થાને હોય હે. સંબંધિત આ દીવ રચનાઓમાં પ્રદેશાભેદ પાઠભેદ જોવા મળતા નથી. એની વિભિત્તિ ટેક્સ્ટ - વાચના - ઉપલબ્ધ નથી હોતી. વંશપરિપરાજત રીતે આ રચનાઓ એમનાં સંપાનોને શીપરવામાં આવતી હોય હે.

આ ધારાની રચનાઓનું સંરક્ષણ કથાં દ્વારા કંદ્ચિત્યુપે થાય હે. ચારસ્ફનોનું તો વિભિત્તિઝનું સાહિત્ય પણ ઉપલબ્ધ હે. પણ પ્રભુતીકરણ માટેની રચના કંદ્ચિત્ય હોય હે.

(૪) વિષિનવિધાનોનું સાહિત્ય :

ખ્રાપદે ત્યાં દ્યાનામી સાધુઓના તંત્રસાહનાના ઉદ્યાંગોની તથા માર્ગો માર્ગ પર રખાતી-ભક્તિ-સ્થાધીની મંજૂરી-દોશીના અને મધ્યપંચના તંત્રસાહના - ના ઉદ્યાંગોની એક પરેપરા આજ જુદી છાવાં હે. માર્ગીઓની પરેપરા તો સૌંગદ્ર (લોરેઠ) ઉપરાંત બજ્જાળ નેપાળ અને તિબેટમાં પણ મળે હે. મધ્યપંચ ચોશ રૂપાંતરે શ્વાર્દિવસી પ્રજ્ઞામાં અને ખોળા-મુલિયમાં પણ અન્તિલ ધરવે હે. આ ઉદ્યાંગોનું મંત્ર અને પદમાહિત્ય પણ કંદ્ચિત્યપરપરાની એક બાદુમલ્ય દ્વારા હે. આ મંત્રો-ગ્રની કંદ્ચિત્યપરપરામાં છાવાં હોય હે. પરંતુ એને જુસ રામદામણે આવે હે. પણ દિવ્યાયની શીર્છ વિજિતે આ મંત્રોને ખ્રાપ હોતો નથી. એની જાત્રવર્ષી કરનાર સંરક્ષણી પણના કંદ્ચિત્યની સાપકો જ હોય હે અને યુસ્ત શીરે એનું ઘરન કરતા હોય હે.

જ્ઞાસ કરીને જર્બનાયની શક્તિપાટ મધ્યપંચની પાટપૂજા અને પીંચણા-પેણની પાટપૂજા એવા વિષિનવિધાનોના મંત્રો-ગ્રની ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારે જાડ અનુરૂપ પરાવે હે. એનું ઘોડું સંશોધનક્રંપાદન ક્રાવ થયું હે. દશેન્દ્રિય

સ્વાહિતના પ્રચાર-પ્રસાર અને જતનમાં નારીવૃદ્ધનો કાળો નાનો-ચૂનો નથી.

હવે તો એકાદશી, બીજ, પૂર્ણિમાનાં જાગરકા, અને નિત્ય સત્તસંગનું અનુભાવરણ ભૂસાતું જાય છે, એટલે આ નિત્ય-પાઠની પરંપરા પણ લું થતી જાય છે. પ્રસંગોપાત્ત શ્રીમદ્ભ્રગવત્સમાહ, રામાયણસમાહના શાન્દ્રણ પ્રસંગે અથવા તો સત્યનપરાયણની કથા પછી, નારીવૃદ્ધ ખાસ કરીને કીર્તનો પ્રસ્તુત કરેતું હોય છે. રાત્રિના સમયે અર્ધ જાગરકા કે સત્તસંગ નિમિત્તે ધોળ, પદ અને કીર્તનો ગવાય-ચિલાય, એમાં સામેલ યુવતીઓ પણ અનું સહજ રીતે જ. જતન કુરે શશુરગૃહે જાય ત્યાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, યુવતીઓ આ સંસ્કારવારસાને પણ લેતી જાય, ત્યાં પ્રચાર પામે આમ, પ્રવાહ વહેતો રહે, છુંબત રહે.

કોઈ પણ વાદની સંખય વગર, ધીમા ઢાળે અને અત્યાજે નારીવૃદ્ધ જે રચનાઓ વહીવે છે, એમાં પણ અમુક પ્રસંગે કીર્તનો, અમુક પ્રસંગે ધોળ રજૂ કરવાની એક પરંપરા છે. લિખિતપરંપરામાં આ રચનાઓ ખૂબ ઓછી ઉપલબ્ધ છે. બહુધા એમાં નામદાર હોય છે. એમના પાઠ પણ શ્વાસિભેદે, પ્રદેશભેદે રૂપાંતર પામતા જોવા મળે છે. વળી, એક જ રચના જુદ્ધ-જુદા બાળ-રાગમાં રજૂ થાય, એટલે પણ એમાં પાઠપરિવર્તન પ્રવેશાતું હોય છે.

ડૉ. હરિવિલભ ભાયાણીએ અને ડૉ. હસુ ઘણીકે આ પરંપરાની રચનાઓ સ્વરંકન સાથે પ્રકાશિત કરી છે. એ ત્રણ સંપાદનો ઉપરાંત, બીજા ધોળ ધોળ, કીર્તન, પદના સંચયો છે. પરંતુ સમર્થ પરંપરા લું થાય એ પૂર્વે હજુ ક્ષેત્રીપકાર દારા ઘણું બધું મેળવી રહ્યા તેમ છે.

ભજનોને છુંબત રામનારી મંડળીના મુકાબલે ધોળ-કીર્તનોને છુંબત રામનારી નારીવૃદ્ધની સંખ્યા વધુ છે. ભજન કરતાં વધુ સંખ્યામાં ધોળ, પદ-કીર્તનો મૂળ ઢાળ, ઢાંગ, રામનાલ સાથે આ નારીવૃદ્ધ સાચવ્યાં છે. એ રીતે કંઠસ્થપરંપરાના માત્ર રખેવાળા નહીં, પણ ખરી જાળવણી કરનાર નારીવૃદ્ધના સંરક્ષણકાર્યની નોંધ પણ સ્વાહિતના થંસુરિના હરિદ્વારસમાં મુકાવી જોઈએ.

(3) ચારણ, બારોટ અને ચાવળોનું સાહિત્ય :

હુલ્લ, છદ, કવિત તથા સુનિ કે પ્રશાસ્તિ-જીતો અને આરથ્યો, સાવળોનું સર્જન અને એને પ્રસ્તુત કરનાર ચારણ, બારોટ અને રાવળોનું પ્રદાન પણ બહુપૂર્ય છે. આ રચનાઓએનું રચિતાની નામશરૂપ લેખ છે. હુલ્લ છદ, કવિત અને પ્રશાસ્તિ-જીતોની એક સુદીધ પરંપરા છે. એ આજ સુધી છુંબત પણ છે. આ ધરા બે-ત્રણ રીતે વિશિષ્ટ છે. એક તો એના રચિતાને કે પ્રસ્તુતકર્તાને વ્યવસ્થા તરીકે આ સર્જન-પ્રસ્તુતીકરણને સ્વીકારેલું હતું. એમાંના તેટલાક ચાજ્યાયિત કે જીતિ, કુદુલઅધ્યાત્મિત પણ હતા. આ રચિતાઓને સર્જન અને પ્રસ્તુતીકરણની તાતીમ પણ પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા હતી.

છટોબંધની દ્વારાએ અત્યંત ખુલ્લ હોઈને આ પારાની રચનામોર્ય પદલેદને

અવકાશ નથી. આ ધારાની રચનાઓમાં એક શબ્દ પણ આઘોપાલે થતો હતો નથી. શ્રોતુનુસાર રચનામાં કંટાંટ અને અન્ય વિશેપ ઉમેરાય એવું બને છે. ભાવકાળિમુજ્જ બનવું તે આ ધારાની રચનાઓની વિરિષ્ટતા છે. ચારસ્થ-આરોગ્ય ધારાની રચનાઓ કોઈ પણ વાણના સંખાર વગર રજૂ થતી હોય છે. નાદવૈવિષ્ય, રજૂભૂતિની છટા બાવકને જકડી ચાખતી હોય છે. રાવળ શાંતિ પણ બાહેર ચારસ્થની માફક સાવળ-ચારસ્થ ગાન માટે જાણીતી છે. ડક પર શક્તિ-ઉપાસનાને વળતી સાવળોના ગાનને વ્યવસ્થાપ તરીકે આ શાંતિએ સ્વીકારેલું છે. ડક પર જવતી સાવળોનું સ્વરાંકન-વિષ્ણુકન સંવેદન થવું જોઈએ.

આ સાવળોનો લોપા રબારીની સરજુ નામની પદરચનાઓ સાથે પણ અનુબંધ છે. સરજુ પર હોદુ કામ થયું છે. આ બનેના તુલનાત્મક અધ્યયન પછી અંતે તો સામદેદનાં જાન-બધ્ય સાથેનો સાવળ સરજુનો અનુબંધ છે એ પણ તપાસનો અભ્યાસન-વિષય બનેલ નથી રાવળો દારા રજૂ થતી સાવળો-આરસ્થો એ હકીકતે શક્તિ-ઉપાસના માટેની રચનાઓ છે. ડક વાણના સંધરે રાવળો એને રજૂ કરતા હોય છે. શક્તિ-ઉપાસના અને પાટ પ્રસંગે રાવળો આ રચનાઓ રજૂ કરતા હોય છે. અહીં શક્તિમહિમા કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. સંબંધબંધની આ દીર્ઘ રચનાઓમાં પ્રદેશબેદ પાઠબેદ જોવા મળતા નથી એની વિભિત્ત ટેક્સ્ટ - વાચના - ઉપબધ્ય નથી હોતી વંશપરંપરાબત રીતે આ રચનાઓ અભેનાં સંતાનોને શીખવણામાં આવતી હોય છે.

આ ધારાની રચનાઓનું સંરક્ષણ કથકો દારા કઠસ્થાપને થાય છે. ચારસ્થનોનું તો વિભિત્તાનું સાહિત્ય પણ ઉપબધ્ય છે. પણ પ્રસ્તુતીકરણ માટેની રચના કઠસ્થ હોય છે.

(૪) વિષિ-વિષાનોનું સાહિત્ય :

ઝાપણે ત્યાં દરનામી સાધુઓના તંત્રસાધનાના ઉપાકંડોની તથા માર્ગી માર્ગ પર રખાતી-ભર્કતી-સ્થાપકોની મંડળી-ટોળીના અને મહાપણના તંત્રસાપનાના ઉપાકંડોની એક પરંપરા આજ ચુંધી છુંબત છે. માર્ગાઓની પરંપરા તો સૌચાંદ્ર (સૌરઠ) ઉપરંત બંગાળ, નેપાળ અને તિબેટમાં પણ મળે છે. મહાપણ થોપ્ર રૂપાત્મક ઝૈદિયાસી પ્રજામાં અને ખોજા-મુલિસમમાં પજ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ઉપાકંડોનું મેત્ર અને પદસાહિત્ય પણ કઠસ્થપરંપરાની એક બાહ્યપૂર્વ ધારા છે. એ મંત્રો-પદો કઠસ્થપરંપરામાં છુંબત હોય છે. પરતુ એને જુમ ચાખવામાં આવે છે. પંથ તિચારણી કોઈ વ્યાખ્યાન એ મંત્રોનો ઝ્યાલ હોતો નથી એની જાળવણી કરનાર સંરક્ષણ પંથ કઠરસ્તીએ સાધકો જ હોય છે અને ચુલ્લ રીતે એનું પાવન કરતા હોય છે.

પણ કરીને વર્ણવાપત્રી શક્તિસાટ, મહાપણની પાટપૂજા અને પીંગણ-પણની પાટપૂજા જેવાં વિષિ-વિષાનોનાં મંત્રો-પદો ભારતીય તત્વજ્ઞાન સાથે જ્યાં અનુબંધ ધરાવે છે. એનું હોદુ સંખોદન-સંખોદન કાર્ય મંતું છે. ગાંધેન્ટિંગ

સાહિત્યનાં પ્રચાર-પ્રસાર અને જતનમાં નારીવુંદનો કણો નાનો-સૂનો નથી.

હવે તો એકાદશી બીજ, પૂર્ણિમાનાં જાગરણ અને નિત્ય સત્તસંગનું એ વાતાવરણ ભૂસાતું જાય છે, એટસે આ નિત્ય-પાઠની પરંપરા પણ હુમ થતી જાય છે. પ્રસંગોપાત્ર શ્રીમદ્ભાગવતસ્તોમાણ, રામાયણસમાહના શાનદાર પ્રસંગે અથવા તો સત્ત્યનારાચરણની કથા પછી, નારીવુંદ ખાસ કરીને કીર્તનો પ્રસ્તુત કરતું હોય છે. ચાન્તિના સમયે અધ્યા જાગરણ કે સત્તસંગ નિમિત્તે ધોળ, પદ અને કીર્તનો ગવાય-નિલાય, એમાં સ્થાપેલ યુવતીઓ પણ એનું સહજ રીતે જ. જતન કરે ક્ષણુરગૃહે જાય ત્યાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, યુવતીઓ આ સંસ્કારવારસાને પણ લેતી જાય, ત્યાં પ્રચાર પામે, આમ, પ્રવાહ વહેતો રહે, છુંંત રહે.

કોઈ પણ વાદની સંધાર દગર, ધીમા ઢાણે અને અવાજે નારીવુંદ જે રચનાઓ વહેતે છે, એમાં પણ અમુક પ્રસંગે કીર્તનો, અમુક પ્રસંગે ધોળ રજૂ કરવાની એક પરંપરા છે. દિલ્લિતપરંપરામાં આ રચનાઓ ખૂબ ઓછી ઉપલબ્ધ છે. બહુધા એમાં નામછાપ હોય છે. એમના પાઠ પણ જ્ઞાતિભેદ, પ્રદેશભેદ રૂપાંતર પામતા જોવા મળે છે. વળી, એક જ રચના જુદ્ધ-જુદા ઢાળ-રાગમાં રજૂ થાય એટસે પણ એમાં પાઠપરિવર્તન પ્રવેશાતું હોય છે.

ડૉ. હરિબલભ ભાયાણીએ અને ડૉ. હમુ ધાણીકે આ પરંપરાની રચનાઓ સ્વરંકન સાથે પ્રકાશિત કરી છે. એ રણ સંપાદનો ઉપરાંત બીજા થોડા ધોળ, કીર્તન, પદના સંચયો છે. પરંતુ જીમાં પરંપરા હુમ થાય એ પૂર્વે હજુ કેન્દ્રીયકાર્ય દ્વારા ઘણું બધું મેળવી શકાય રોમ છે.

ભજનોને છુંંત રાખનારી મંડળીના મુડાબલે ધોળ-કીર્તનોને છુંંત રાખનારી નારીવુંદની સંખ્યા વધુ છે. ભજન કરતાં વધુ સંખ્યામાં ધોળ, પદ-કીર્તનો મૂળ ઢાળ, હંગ, રાગ-તાત સાથે આ નારીવુંદ સાચવ્યાં છે. એ રીતે કઠસ્થપરંપરાના માત્ર રખેવાળા નહીં પણ ખરી જાળવણી કરનાર નારીવુંદના સંરક્ષણાંદરની નોંધ પણ સાહિત્યના સંસ્કૃતિના ઠરિલાસમાં મુડાવી જોઈએ.

(૩) ચારણ, બારોટ અને રાવળોનું સાહિત્ય :

હુલા છંદ, કવિતા તથા ચુનિ કે પ્રશસ્તિનીઓ અને આરથ્યો, આવળોનું સર્જન અને એને પ્રસ્તુત કરનાર ચારણ, બારોટ અને રાવળોનું પ્રદાન પણ બહુમૂલ્ય છે. આ રચનાઓમાં રચયિતાની નામછાપ હોય છે. હુલા છંદ, કવિત અને પ્રશસ્તિનીઓની એક સુધીએ પરંપરા છે. એ આજ સુધી છુંંત પણ છે. આ ધારા બેન્વણ રીતે વિશિષ્ટ છે. એક તો એનું રચિયતાએ કે પ્રસ્તુતકર્તાએ વ્યવસ્થા કરીકે આ સર્જન-પ્રસ્તુતીકરણને સ્વીકારેલું હતું. એમાંના કેટલાક ચાચ્યાશ્રિત કે શાંતિ, કુદુબઅશ્રિત પણ હતા. આ રચયિતાઓને સર્જન અને પ્રસ્તુતકરણની તથીમ પણ પૂરી પાઠવાની વ્યવસ્થા હતી.

છંદોબધનો દ્વારિએ અત્યંત ચુક્ત ઝોરે આ ધારાની રચનાઓમાં પાઠભેદને,

અવકાશ નથી. આ ધારાની રચનાઓમાં એક શબ્દ પણ આઘોપાછો થતો હતો નથી. શ્રોતાનુસાર રચનામાં કાંટછાંટ અને અન્ય વિશેષ ઉમેરાય એવું બને છે. ભાવકાળિમુખ બનતું તે આ ધારાની રચનાઓની વિશિષ્ટતા છે. ચારણ-આરોટ ધારાની રચનાઓ કોઈ પણ વાદના સહારા વગર રજૂ થતી હોય છે. નાદવૈરિધ્ય, રજૂઆતની છટા ભાવકને જડી રાખતી હોય છે. રાવળ જ્ઞાતિ પણ બારોટ ચારણની માફક સાવળ-ચારણ ગાન માટે જાહેરીતી છે. હક પર શક્તિ-ઉપાસનાને વગતી સાવળોના ગાનને બ્યવસાય તરીકે આ જ્ઞાતિએ સ્વીકારેલું છે. હક પર જવતી સાવળોનું સ્વરાંકન-લિંગંકન સવેળા થતું જોઈએ.

આ સાવળોનો લોપા રબારીની 'સરજુ' નામની પદરચનાઓ સાથે પણ અનુબંધ છે. સરજુ પર થોડું કામ થયું છે. આ બતેના તુલનાત્મક અધ્યયન પછી અંતે તો સામવેદનાં જાનલય સાથેનો સાવળ સરજુનો અનુબંધ છે એ પણ તપાસના અભ્યાસ-વિષય બનેલ નથી. રાવળો દ્વારા રજૂ થતી સાવળો-આરણ્યો એ હકીકતે શક્તિઉપાસના માટેની રચનાઓ છે. હક વાદના સહારે રાવળો એને રજૂ કરતા હોય છે. શક્તિઉપાસના અને પાઠ પ્રસંગે રાવળો આ રચનાઓ રજૂ કરતા હોય છે. અહીં શક્તિમહિમા કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. સુળગલંઘની આ દીર્ઘ રચનાઓમાં પ્રદેશભેદ પાઠભેદ જોવા મળતા નથી. એની વિભિન્ન ટેક્સ્ટ - વાચના ઉપલબ્ધ નથી હોતી. વંશપરંપરાગત રીતે આ રચનાઓ એમનાં સંત્પાનોને શીખવવામાં આવતી હોય છે.

આ ધારાની રચનાઓનું સંરક્ષણ કથકો દ્વારા કંઠસ્થાપે થાય છે. ચારણાનું તો લિખિતરૂપનું સાહિત્ય પણ ઉપલબ્ધ છે. પણ પ્રસ્તુતીકરણ માટેની રચના કંઠસ્થ હોય છે.

(૪) વિષિ-વિધાનોનું સાહિત્ય :

આપણે ત્યાં દરશાવ્યી સાધુઓના તંત્રસાધનાના ડિયાકંડોની તથા માર્ગ - માર્ગ પર રખાતી ભટકતી-સ્થાધકોની મંહળી-ટોળીના અને મહાપથના તંત્રસાધનાના ડિયાકંડોની એક પરપરા આજ સુધી છીંબત છે. માર્ગાઓની પરપરા તો સૌરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર) ઉપરાત બંગાળ, નેપાળ અને તિબેટમાં પણ મળે છે. મહાપથ થોડા રૂપાંતરે ઔદ્દિવાસી પ્રજામાં અને ખોજામુલ્લિમમાં પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ડિયાકંડોનું મંત્ર અને પદસાહિત્ય પણ કંઠસ્થપરપરાની એક બહુમૂલ્ય ધારા છે. આ મંત્રો-પદો કંઠસ્થપરંપરામાં છીંબત હોય છે. પરંતુ એને ગુમ રાજવામાં આવે છે. પથ સિવાયની કોઈ વિકિતને આ મંત્રોનો જ્યાલ હોતો નથી. એની જાળવણી કરનાર સંરક્ષકો પણ કંઠસ્થતીર સાધકો જ હોય છે અને ચુસ્ત રીતે એનું પાલન કરતા હોય છે.

જાસ કરીને ગર્ભિણ્યત્વી, શક્તિપાદ, મહાપંથની પાઠપૂજા અને પીરાપા-પંથની પાઠપૂજા જેવાં વિષિ-વિધાનોના મંત્રો-પદો ભારતીય તાત્વદર્શન સાથે ગાડ અનુબંધ ધરાવે છે. એનું થોડું સંશોધન-સંપાદન કાર્ય થયું છે. ચારેદર્શિંદ

પીર સદરુદીન, તાજીદીન પીર, ઉપરાત પીર ઉસ્ટનકુભીરહીન, સૈતેહમલી, સૈયદ, ફિલ્દ શાહ, સૈયદ આલે શાહ, મામદ શાહ હત્યાહિના 'ગિનાન' ગુજરાતી બજનવાશી આથે ગ્રાહ અનુભંગ કરાતે છે.

વેદાન્તા મર્મ ઉદ્ધુ ધર્મના કર્મ સિદ્ધાંતોનો તથા વોગ-અંજિ અને અન્ય વિષિ-વિધાનોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવીને ગુજરાતની બોલીઓમાં ખોજા સંતોષે ભજનોનો પ્રભાવ હતો એટલે એ જ ઢાણમાં પ્રભાવ પાડવા માટે 'ગિનાન' રૂચેવાં આમ, 'ગિનાન' હાર્ય સમગ્ર સમાજ પર વ્યાપકરૂપે પ્રભાવ પહોંચે. કંઠસ્થપરંપરાનાં આ 'ગિનાન' મુદ્રિતરૂપે ઉપલબ્ધ છે, એ સમૂહમાં ગવાતાં હોપ છે, એમાં બધુધા પાઠભેદ હોતો નથી.

મુમનાઓની દલ પરંપરા, કાસીદા રચનાઓ તથા ખોજાઓનાં ગિનાનની લગોલગ બેસે તેવી રચનાઓ વોરાઓની 'નસિહતો' પણ છે.

'સદ્ગુરુ જે કરમાવી ગયા તે વિભ દિરદાની તખીમા'

કે 'નરમ તણાઈ કદાં ને કદાં તમે ચાસો'

કબરની ગોરમાં સૂસો એક કરવટ પર'

અથવા

'આ કિસમને સંવારો છો જર અને જેવરથી,
જર તો ધ્વાન ધરો મેહની ખસતા હાલત પર,
જાત આ ઝેણે સંવારો છો તે માર્યી ખારો.'

આ નસિહતો, ગિનાનોમાં ગુરુમહિમા અને માનવદેહની નાથરતા જેવાં ભારતીય ભક્તિનાં તત્ત્વો તથા ભારતીય જીવનમૂલ્યો પહૃથાય છે. આ આખી ધારાને હૃતિહાસની સીમામાં પ્રવેશ કરાવવો પહોંચે. આજ સુધી અસ્યુશ્ય રાખેલી એ ધરાને અપણી બૃહદ્-મધ્યકાલીન ગુજરાત ધારા સાથે મેળવવાનું કરા જો આપણે કરીશું, તો પછી આપોઆપ જે અત્યારેવપણું વાતાવરણ નાથ થરો. એ માટેની લૂભિકા અને નુકસે તર્કપૂત: ધરાતલ આપણે પૂરાં પાડવાં પડરો.

ગુજરાતની કંઠસ્થપરંપરાની ગાનેય ધારાનો આછો પરિચય મેળવો. જે તે ધારાની વિશિષ્ટ તાસીરનો અને અન્ય સરકારોનો પરિચય પણ મેળવો. કંઠસ્થપરંપરાની આ પાંચેય ધારા લોકસહિત્યથી કરી નીતે અલગ તરી આવે છે, તે તપાસવાથી તથા પાંચેય ધારા વચ્ચે પણ જે સૂક્ષ્મ લેટરેખા છે. તે સ્પષ્ટ કરવાથી સમગ્ર ધારાનો ખરો પરિચય થરો વળો, આ ધારાઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સ્થાહિત્યમાં શ્ય કરાશે અનોઝું સ્થાનન્યાન ધરાવે છે? - તે સ્પષ્ટ કરવાથી આપણી ધારાનું સ્વાપા રૂપ સ્પષ્ટ થશે આ ધારાની રચનાઓનાં પાઈતરોનો અને પ્રયોજનોનો વિચાર પણ આ સાથે કરવાથી સમગ્ર ધારાનો ખરો પરિચય થરો અંતે સંપદન-મૂલ્યાંકનના સ્વરૂપની ચર્ચા પણ કરવા પણ છે. એ નિશ્ચિતે આપણે ત્યા દેશમાં અને વિદેશમાં પણેલાં કાર્યોનો એક આછો ચિત્તાર પણ મળશે. □

એક વધેલી કાળી

ચન્દ્રકાન્ત ટેપીવાળા

મનહર મોદીના કાલ્યસંગ્રહ 'એક વધારાની 'ક્ષણ' (૧૯૭૮)માંથી પસાર થતાં ઈ. એમુ કોસ્ટરે જોસેફ ક્રોનેડ પરના પોતાના નિબંધમાં કરેલું વિધાન યાદ આવે છે : 'આ લેખકની રચનાના ગભ્યમાં કોઈ અર્થ કે સત્ય નથી, માત્ર કેન્દ્રમાં ધૂમ્પસ છે, (There is no core of truth or meaning in that author's work, only a mist at the centre)

આમ થવાનું કારણ એ છે કે મનહરે ભાપામાં સંવેદનો મૂકવાના રાજમાર્ગની છોડિને ભાપા દ્વારા સંવેદનોને ઉપસ્થાવી જોવાના પ્રયોગોનો માર્ગ લીધો છે. આથી બ્યાકરણરે ગાંઠે એવા કે દિવેચનના હાથમાં સીધો કોઈ મર્મ આવે એવા સંભવને જ નકાર્યો છે. આ કરિને, એના તહ્યા પ્રમાણે, કોઈ સેટ ડિઝાઇનમાં રસ નથી, એને અપસેટ વિઝાયુઅલ્સમાં રસ છે :

- * ધંટી ઘટ ઘટ પાણી થીએ છે
મિસ્ટર એક્સને ટેવિફોન પમકાવી રખો છે
મીસ વાયને ઠું પાણી ગલ ગલ કરે છે...
ટેબલ પરના કાગળં કચ કચ કરે છે
ટાંકશીઓએ અંગૂઠા પકડ્યા છે (૫. ૨૬)
 - * તાજુ પુષ્પ પોતાની સુવાસના ગોળ હુંગળામાં
ચકણવકણ ઉધિ છે
એને જોઈ ગાંડેદેલો પવન પહેલાં પોતાના અને પછી
બીજા બધાના બંને ગાલને વધાલપૂર્વક પપાણે છે.
અને ચૂંટી ખજો છે (૫. ૩૭)
 - * આકાશ ધારસમાં કેરવાય
મિસઝોલી ઊડ ઊડ થાય
પતંગિયું જાતભાંતનાં પટોળાં પહેરી
છર છર કરે
અરણું તજ્જાને તેવી દોડે (૫. ૪૮)

શેર્જિંદી વાસ્તવિકતાને તોડતી આ બધી અમારણી શબ્દકીયાઓ કાર્યકરણનું તરીકે લઈને ચાલતી નથી. શબ્દ શબ્દની બાજુમાં કે વાક્યે વાક્યની બાજુમાં અહીં તરણીપણે જોડવાતે હોય છે. ટચ્કડાં અને બળૂડાં વાક્યોનું પરચૂરસ્થ' (પ. ૧૦૨) અહીં બેગું થઈને ખખડતું હોય છે. આ બધું કવિની ભીતર જોવા લીલાછું સંગેદરને આભારી છે અને તેથી જ એ વારંવાર પોતાની 'છુક છુક

પીર સદ્ગુર્દીન, તાજીદીન પીર, ઉપરંત પીર હસનકલીર્દીન, સૈતેહમલી, સૈયદ, ફલજિલ શાહ, સૈયદ આદે શાહ, મામદ શાહ હત્યાદિનાં 'જિનાન' ગુજરાતી ભજનવાળી સાથે ગ્રાંડ અનુબંધ કર્યાયે છે.

વેદાનાના મર્મ, હિન્દુ ધર્મના કર્મ સિદ્ધાંતોનો તથા પોગ-ભક્તિ અને અન્ય વિધિ-વિધાનોનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવીને ગુજરાતની બોલીઓમાં ખોજા સંતોશ, ભજનોનો પ્રભાવ હતો એટલે એ જ ટાળમાં પ્રભાવ પાડવા માટે 'જિનાન' રચેલાં આમ, 'જિનાન' દ્વારા સમગ્ર સમાજ પર વ્યાપકરૂપે પ્રભાવ પહ્યો કઠસ્થપરંપરાનાં આ 'જિનાન' મુદ્રિતરૂપે ઉપલબ્ધ છે, એ સમૂહમાં ગવાતાં હોય છે. એમાં બહુધા ઘાઠભેદ હોતો નથી.

મુમનાઓની દલ પરંપરા, કારીદા રચનાઓ તથા ખોજાઓનાં જિનાનની લગ્નોલગ બેસે તેવી રચનાઓ વોરાઓની 'નસિહતો' પણ છે.

'સદ્ગુરુ જે ફરમાવી ગયા તે કિમ હિરદાની તખતીમાં'
કે 'નરમ તળાઈ કલાં ને કલાં તમે ચારો
કબરની ગોરમાં સૂસો એક કરવટ પર'

અથવા

'આ જિસમને સંવારો છો જર અને જેવરથી,
જરા તો ધ્યાન ધરો એહની ખસતા હાથત પર,
જાત આ જેહને સંવારો છો તે મારી ખારો.'

આ નસિહતો, જિનાનોમાં ગુરુમહિદિયા અને માનવહેદની નાચરતાં જેવાં, ભારતીય ભક્તિનાં તત્ત્વો તથા ભારતીય છુંબનમૂલ્યો પડ્યાય છે. આ આખી ધારાને ઈતિહાસની સીમામાં પ્રવેશ કરાવવો પડશે આજ સુધી અસ્પૃશ્ય રાખેલો આ ધારાને આપણી બૃહદ્-મધ્યકાલીન ગુજરાત ધારા સાથે મેળવવાનું કામ જો આપણે કરીશું, તો પછી આપોઆપ જે અલગાવપણાનું વાતાવરણ નાથ થશે. એ માટેની ભૂમિકા અને નક્કર તર્કપૂર્ત ધરાતલ આપણે પૂરાં પાડવાં પડશે.

ગુજરાતની કઠસ્થપરંપરાની પાંચેય ધારાનો આછો પરિચય મેળવો જે તે ધારાની વિશિષ્ટ તાસીરનો અને એના સંરક્ષકોનો પરિચય પજ મેળવો કઠસ્થપરંપરાની આ પાંચેય ધારા લોકસાહિત્યથી કઈ રીતે અલગ તરી આવે છે, તે તપાસવાથી તથા પાંચેય ધારા વચ્ચે પજ જે સૂક્ષ્મ લેટરેજ છે, તે સ્પષ્ટ કરવાથી સમગ્ર ધારાનો ખરો પરિચય થશે વળી, આ ધારાઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રા કારણે અનૌખુસ્યાન-સ્યાન-સ્યાન ધરાવે છે? - તે સ્પષ્ટ કરવાથી આપી ધારાનું સ્વાપ્તક રૂપ સ્પષ્ટ થશે આ ધારાની રચનાઓનાં પાંતોરોનો અને પ્રયોજનોનો વિચાર પજ આ સાથે કરવાથી સમગ્ર ધારાનો ખરો પરિચય થશે અને સંપાદન-મૂલ્યાંકનના સ્વરૂપની ચર્ચા પજ કરવા પણ છે. એ નિમિત્તે આપણે ત્યા દેશમાં અને વિદેશમાં ધરેલાં કાયોનો એક આછો ચિત્તાર પજ મળશે. □

એક વધેલી કાણ

ચન્દ્રકાન્ત ટેપીવાળા

મનહર મોદીના કાવ્યસંગ્રહ 'એક વધારાની 'ક્ષણ' (૧૯૭૭)માંથી પસાર થતાં છ. એમ ફોસ્ટરે જોસેફ કોન્ટ્રેડ પરના પોતાના નિબંધમાં કરેલું વિધાન યાદ આવે છે : 'આ લેખકની રચનાના ગલ્ભમાં કોઈ અર્થ કે સત્ય નથી, માત્ર કેન્દ્રમાં ધુમ્મસ છે, (There is no core of truth or meaning in that author's work, only a mist at the centre).

આમ થવાનું કારણ એ છે કે મનહરે ભાપામાં સંવેદનો મૂકવાના રાજ્યમાંને છોડીને ભાપા દારા સંવેદનોને ઉપસ્તાવી જોવાના પ્રયોગોનો માર્ગ લીધો છે. આથી વ્યાકરણને ગાંઠે એવા કે વિવેચનના હાથમાં સીધો કોઈ મર્મ આવે એવા સંભવને જ નકાર્યો છે. આ કરિને, એના ડલ્યા પ્રમાણે, કોઈ સેટ ડિઝાઇનમાં રસ નથી, એરે અપસેટ વિલ્યુઅલ્સમાં રસ છે :

- * ધંડી ધટ ધટ પાણી પીએ છે
મિસ્ટર એક્સને ટેલિફોન પમકાવી રહ્યો છે
મીસ વાયને કુઠુ પાણી ગલ ગલ કરે છે...
ટેલિ પરના કાગળનું કચ કચ કરે છે
ટાંકલીઓએ અંગૂઠા પકડવા છે (૫. ૨૬)
 - * તાજું પુષ્પ પોતાની સુવાસના ગોળ કુણણામાં
ચકણવકળ ઉધે છે
એને જોઈ ગાંડોથેલો પવન પહેલાં પોતાના અને પછી
બીજા બધાના બંને ગાલને વદ્ધાલપૂર્વક પંપાણે છે.
અને ચૂંટી ખસે છે (૫. ૩૭)
 - * આકાશ ધારમાં કેરવાય
જિસકોલી ઊડ ઊડ થાય
પતંગિયું જાતભાંતનાં પટોળં પહેરી
ઉર ફર કરે
ઝરણું તડકાને તેવી દો (૫. ૫૮)

રોકિંગ્ઝી વાસ્તવિકતાને લોડતી આ બધી અમદંગી શબ્દકોણાઓ કાર્યકરણના તકને લઈને ચાલતી નથી. શબ્દ શબ્દની બાજુમાં કે વાક્ય વાચ્યની બાજુમાં અહીં તરફાપણે ગોઠવાતો હોય છે. ટચ્યુકડા મને બબૂકડાં વાક્યોનું પરચૂરકાં (પૃ. ૧૦૨) અહીં ભેગું પર્ણને ખખહતું હોય છે. આ બધું કવિની ભીતર જોવા લીલાછિપ સરોવરને આભારી છે મને તેથી જુ એ વારંવાર પોતાની 'છું છું

ગપી કોઈ અજાણ્યા પાટે મોજમસ્તીથી ચાલતાં ચાલતાં અથડાઈને' (પૃ. ૪૧)
ગબડાવી પાડી શકે છે :

- * મારી દોસ્ત માખી
ભરમોટી છારીનું રૂપ ઘરસા કરવા
પ્રયત્ન કરી રહી છે. (પૃ. ૫૩)
- * હું બે ધાર ઊંચા કરું છું
અછી રહે રહે
આકાશને અડકાતું છું
વાદળને ટપલી મારું છું
એ સાથે જ
મારા ધાર
પહાડ ઊંચકીને
નીચા નમે છે (પૃ. ૭૮૮૦)
- * તડકો ધારે કરીને
વાંકુચુંકુ ચાલે છે
પો છે ઉભો થાય છે
અને ખડાખાટ હસે છે. (પૃ. ૨૬)
- * એક દિવસ
કેટલીક લાલ કિરીઓ
ધાયમાં ધાય નાખી
વિક્રોચિયા ગાઈનમાં કરવા ગઈ (પૃ. ૮૪).

અહીં શબ્દોમાંથી શબ્દપણું (રોજિંદું શબ્દપણું) ઉડાડી મૂકવાનો અને ખુદી સહક પર એક નવી સહક ચાલવવાનો' (પૃ. ૬૨) પુરુષથી જોઈ શકાય છે. આથી અતિબજ્ઞ શબ્દ અને અર્થ બે હાય બેણા થાય જ. ખોલો રચાય જ એતું નથી' (પૃ. ૮૫). આ સંગ્રહમાં નંબર વચ્ચાનાં અથાં પૃષ્ઠો અને નંબરવાળાં જમ્બાં પૃષ્ઠો આ બાબતમાં સાક્ષેત્રિક છે. અહીં શબ્દની સામે અર્થ અલોપ છે અને છતાં બાજુનાં પાન પરનાં સંનિધ્યથી પાનની સંખ્યા કલી શકાય છે, એમ અર્થ અલોપ હોવા છતાં અર્થને કલ્યાણી શકાય છે. અને તેથી જ ખળાલને જરણાં બધાં બુદ્ધિઅને ઉદ્ધુ નદીઓ 'ચોટ ખાઈ ઢાક્કે' (પૃ. ૫૨)ને સ્વીકારી ચાય છે, અને 'ઝુદુ ફાફડા / ઉદ્ધુ જાલેલી' (પૃ. ૫૩)ને પુચ્છાવી શકાય છે. આ પુચ્છાવવાની વાત સાથે જ આપા સંગ્રહમાં ડેર કેર ગુંઘાથેલાં ઉદરપરાપણ કલ્યાણો (Gastronomic images) ધ્યાન પેંચે છે. ક્ષારેય જેને કટાળો નથી આવતો (પૃ. ૨૭) એવો આ અલાડ ફિલ્મ્સૂફ જેવો કવિ અહીં ભાષાને જગતને, પોતાને સતત ઔદ્ઘાટન કર્યા કરે છે : વાલી થટની ઉલાયચી ચારદ્વજા શેકેલી સોંપાની સહિતનો સાથે પસાલો કે તમતમાંનું તપાકુ

(પૃ. ૬); બગલેલી ખીર, સાત પતાસાં ને સોપારીનો થૂરો (પૃ. ૭૧); પાણી ચાટતાં પગલાં (પૃ. ૮૨); મોઝ વગરની મટકી (પૃ. ૮૩); ગરમ ગરમ મસાલેદાર ખાલીપો (પૃ. ૪૩); કડવી કડવી અને પાકાં કારેલાંનું શાક (પૃ. ૪૪); બુદ્ધ કાણ્ય અને ઉદ્ધુ જલેલી (પૃ. ૫૩) : કાકઢી, કોલીસ ને રતાળું અને મખમબ મુલાયમ લીલું લીલુંછ્ય ટૈપરું (પૃ. ૫૩); સવા શેર આદુ (પૃ. ૭૫); મીકાપીઠા ખાયાખાય તીપાતીખા ચટકા (પૃ. ૮૭); અત્યાર સુધી ખાએલી તમામ સેવો કરતાં જુદ્ધ અને નિરાણા ટેસ્ટવાળી સેવ (પૃ. ૮૧); કદી પીવા બોલાવાતો કાગડે (પૃ. ૧૦૧); જ્માતી પૂરી પકોડી અને ખવાતી બે રેવડી ને ચાર તલસંકની (પૃ. ૧૦૩); ઊનાં ઊનાં ધીમાં બોળતાં ચોસલાં (પૃ. ૧૦૭); સરસ મજાની જણી જણી પૂરસ્કારોળી (પૃ. ૧૦૮); દિક્કું ખા કે તીજું છોડ (પૃ. ૧૨૩); ખાટી પોળ કે તીખી પોળ (પૃ. ૧૨૩) – આ અને આવાં અનેક ઉદ્દરપરાયજી કલ્યનો દર્શ્યે કવિએ આખા ને આખા અમેરિકાને જે 'ખદામધર' બનાલ્યું છે તે ઘનીભૂત વંજનાનું અજોડ ઉદ્ઘાસ્થ છે.

બદામ-ચર છે યુ એસ એ

હિનુસ્તાની ભાંખો ચોળ (પૃ. ૧૨૩)

અમેરિકાની સમૃદ્ધિ અને એના દૈલ્યદારે 'બધામ' દ્વારા જે ઘનીભૂત કર્યા છે એ તો ધ્યાન ધેરે છે, પરંતુ એથી અધિક તો પુઅએસ એ સામે હિનુસ્તાનીને મૂક્યો છે અને આંખ ચોળતો મૂક્યો છે એમાં હિનુસ્તાનીની દરિદ્રતા અંગેનો અને હિનુસ્તાનીની અમેરિકા ભાષીની આંધળી મુખ દ્રોડ અંગેનો જે વંગસૂર મૂક્યો છે તેમાં કવિના અમેરિકા વસવાટનો જાણો કે સમસ્ત પ્રવાસન્ય પ્રચલન છે.

આ કવિએ આવા વંગસૂર(Mock Tone)ને ઘણી જર્યાએ ઉપયોગમાં લીધો છે.

* પહેલા પુરુષથી એનું મારુત્વ છલકણાં
અને છૂટછેપણી તદ્દન મુક્ત
ઉદ્ઘાસ્થિની, ઉંઘિની ઉંઘિની કલ્પોદિની
કાદ્યાદિની કટકપુષ્યમાદિની વિદ્યારિશી વિદ્યારિશી
એકલપણી સ્ત્રી (પૃ. ૧૮)

* છગન મગન ત્રારા છાપરે લગન નિરાપર્ય છે..
એમાં સામે ચાલીને
સામેલ થાઈ છું
જેનું કોઈ નથી એનો છગન છે
એ હવા રૂપે પ્રગટે છે
'અને ખુશાખૂ બની બંધાપ છે. (પૃ. ૨૧-૨૨)

છગન અને મગનનો શિવ છાર સાથેનો વંગસંદર્ભ છગનમગનની બાતચાતને નવી ચાવના આપે છે. વારંવાર બાલકણ પાસે તે બાલકણ પાસે

પહોંચતી આ કલિની ભાષા આમ જુઓ તો અધરી નથી. બોલચાવના લહેકાની નજીકમાં નજીક છે અને છતાં એનો ચગડોળ ડોલતો અને દોડતો (પૃ. ૧૨૩) પોતાનું એવું રક્ષાકુવય (Insulation) રચે છે કે એની ગતિને પામી શકાતી નથી આ એવો કવિ છે જે અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે 'કપડામાં પાણીને' (પૃ. ૧૨૩) બોળીને આજ્ઞા દૃશ્યને, જગતને, રોંકિંગ અનુભવને અને ભૂષાને અધરામાં અધરી બનાવી શકે છે. આમ જોઈએ તો અહીં પૂછ પૂછ પરના મુદ્રિત શબ્દ, બોલાતા શબ્દ માટે અને બોલાવેલા શબ્દ જાણે કે માનસિક ઉચ્ચાર (Mental act) માટે મુકાવેલા છે. અહીં માનસિક ઉચ્ચારો દ્વારા શબ્દને કે શબ્દો દ્વારા માનસિક ઉચ્ચારોને ઉત્તેજાવામાં આવી છે એનો તરત તોડ મળે તેમ નથી. બધી ઉચ્ચારોને સમય સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે; અને અહીં સમય તદ્દન અંગત પરિમાણમાં વિસ્તરે છે. તેથી અગ્રીયાર ને ત્રીસ પિનિટ (પૃ. ૩૫) વાતો કલાક અગ્રીયાર પિનિટ ઓગ્ઝાસ્પાઈડ સેંકડ ત્રીસ (પૃ. ૫૧) ઘરિયાળ સાથે સંબંધ ઘરાવતાં નથી. એટલું જ નહીં સમય પછી અંગત અવકાશ (Space) બનીને કાઢારેક વિસ્તરી જાય છે :

તેનીસ સેંકડ
ક્યાં ગઈ ?
એ જાણવા
ખોલું પડીએ
ખૂંચ દ્વારી
ખૂંચસો ઊઠો
કરી આગળ
અને
તડ તડ
તૂરે છે મહેલ
રાજાનો...

(પૃ. ૫૨)

અંગત સમય, અંગત અવકાશ અને અંગત ભાષામાં અવતરતી આવી પાંક્ષિકાના ચમકદાર ગુચ્છાઓ આ સંગ્રહામાં બધે છે. મનમાં ઊગેલી કલ્બલને અધ્યર આકાશો પૂર્ણાળી એક જ્યાંટ એક સપારે (પૃ. ૭૬) કવિ આવા ગુચ્છાઓમાં રજૂ કરે છે. બીજી રીતે કલ્બીએ તો ગુચ્છા કરતો નથી. ગુચ્છાને ધ્વા દે છે. ગુચ્છા બનવા દે છે. એજ આ ગુચ્છા બધિત કરતી કોઈ તાજાનો improvise કરે છે. ગુચ્છા બનવા દે છે. એજ આ ગુચ્છા બધિત કરતી કોઈ તાજાનો કોઈ શિલ્પનો અહીં વારંવાર અભાવ સાથે છે, વિશુભલતા Fragmentariness સાથે છે, કાઢારેક એકની એક લઢાયામાં આવતા શબ્દગુચ્છાના પ્રયોગોની પુનરવૃત્તિ રસ ગુમાવે છે. જોપકે.

એક કષ્ટ ગુણહણ / બીજું કષ્ટ બળબળ / ત્રીજું કષ્ટ (પૃ. ૨); એક વખત / ને વખત / ત્રીજું વખત (પૃ. ૩૫); એક કષ્ટ / વી કષ્ટ / ત્રીજું કષ્ટ (પૃ. ૪૧), એક

કાંક / એક મિનિટ / અને એક સેક્યુન્ડ (પૃ. ૫૮); એક સુધે કાંકથી / બીજુ વખતે કાંકથી / ત્રીજે ટાણે ખાવીખમ થર (પૃ. ૧૦૦); એક / બે / ત્રણ (પૃ. ૬૬)

આ જ રીતે પૃ. ૭૪, ૮૭, ૧૧૮ પર પ્રવેશતો 'કાંક બાત હૈ'નો આદ ચીતિદાસ્યનો નમૂનો છે. માણ દફ્ફના કાંકથીઓ / ખાલી અમથા / બંધ બારથો' (પૃ. ૨૧)નું કાંકું કોઈ વિશેપણ 'કાંકું કોઈ / છાંકું' (પૃ. ૭૮) અને કાંકું કોઈ પણ પચપચેણું ચાચતો (પૃ. ૧૧૫)માં પ્રદેશું જોતાં તેમજ 'ત્રણને કહો બો ? અને મુસાજરને બો' (પૃ. ૨૧) ક્રીને એના એ રૂપે 'આજે બધાવ મને આપે છે બો / અને કહે છે બો' (પૃ. ૮૦)માં દેખા દેતાં અભિવ્યક્તિની લિંગકતા નુમાને છે. અમદ્વારાની તાંકો / વડોદરા નિવારી / તાજાં તાજાં મને કૂસાં કૂસાં ઘસની / દંગંદ્વેળી કરે છે. / ભરુચનું આકાશ / અને મુંબઈની જિસકોલી / એકબીજાને શેકહેન્ડ માટે પણ મારે છે' (પૃ. ૬૦)માં કરિની પોતીની જ પૂર્ણની 'ઉં તદ ટત' સંગ્રહની ઘડી કે ઉપરેક-ઊકોરની જૂની વપરી લક્ષ્ણો પ્રવેશેલી છે. ને ક્રાંક તો અભ્યાનપણે ખોલ વધાવા ખોલ / હેલ વધાવા હેલ / આપણો એ goa' (પૃ. ૫૪) કે 'એ સુવાર જ નથી How / અની હમણાં now (પૃ. ૬૧)માં લાભગંગર ટકરનો પ્રભાવ ઉલ્લાસો છે.

આમ છ્ટાં મનહરની કવિતામાં આ સંગ્રહથી એક વધાગની ક્ષણ નહીં પણ એક વધેલી કંસ્યુ ઉમેગ્રાય છે એમાં રંગા નથી એક નોંધ સ્વાદવાળી જાગ્રત, બે જીત ન લાગે તેવાં મનોધરિ નહીં પણ મનહરાં જીત કરે બાણીનાં અયા દેન વજરની ભાગા જેવાં અજાંદર (એક જૂલાણા પરિચ્છેદનો અપણાદ : આપણે આપણાં અમ સંભાળવા.....આ સમે પૃ. ૪૫-૪૬) મનહરની કવિતાનો વિકાસ દ્વારિ છે. સાથે સાથે એની તીવ્ર મુદ્રાને પણ ઝોળપાડે છે. પહેલેથી ભાગા 'અંદર દૂધાદૂધ રૂભાદાર' (પૃ. ૮૫) હેવતી મનહરની કવિતાએ ક્રીને વધુ જિસા જઈ દેશથી તાણે સુધી (પૃ. ૧૦૩) લિંગાં ઉક્ષયન કર્યા છે. આજે લિંગાં ઉક્ષયોમાંથી કવિતા ક્રીને સરળાં ઉક્ષયનો તરફ જઈ રહી છે ત્યારે પણ જુ લિંગાં ઉક્ષયનો જઈ ધ્યાનાંડ રાખાં છે એ : ત્રી બાત છે.

આભ્યાર પ્રાર્થિતુંનીકરણ

અંતે વેદાનાં જ્યોતિર્યો હે જસરં કાનુભાર, (૧૯૯૭) પૃ. ૧૩૧, ૩, ૫૦૧ અભી પદ્માર્ગશાસ્ત્ર અમદ્વારાદ-૧. વિવેકનંદાર્થ હે રમેશ શ્રીની (૧૯૯૮) પૃ. ૨૦૦, ૩, ૫૫૪-૫૫૭ પાંચ પ્રકાશન, અમદ્વારાદ-૧. ૧૯૯૨ની અદરનું જ્યોતિર્યોત્તરાંત્ર હે મહુસૂદન પારેખ ૮૮૪ પૃ. ૧૫૨, ૩, ૫૦૫ જુલાનાત અહિન્દસાનું અમદ્વારાદ-૩.

પહોંચતી આ કરિની ભાષા આમ જુઓ તો અધરી નથી. બોલયાલના લહેકાની નશ્શકમાં નશ્શક છે અને છતાં એનો ચગડોળ હેલતો અને દોડતો (પૃ. ૧૨૩) પોતાનું એવું રક્ષાકવચ (insulation) રચે છે કે એની ગતિને પામી શકોતી નથી. આ એવો કરિ છે જે અત્યંત સ્વાભાવિક રીતે 'કપડામાં પાણીને' (પૃ. ૧૨૩) બોળીને આખા દૃશ્યને, જગતને, રૌંઝિંદા અનુભવને અને ભાષાને અધરામાં અધરી બનાવી શકે છે. આમ જોઈએ તો અહીં પૃષ્ઠ પૃષ્ઠ પરના મુદ્રિત શબ્દ, બોલાતા શબ્દ માટે અને બોલાયેલા શબ્દ જાણો કે માનસિક કિયાઓ (Mental acts) માટે મુકાયેલા છે. અહીં માનસિક કિયાઓ દ્વારા શબ્દોને કે શબ્દો દ્વારા માનસિક કિયાઓને ઉત્તેજવામાં આવી છે એનો તરત તોડ મળે તેમ નથી. બધી કિયાઓને સમય સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે; અને અહીં સમય તફન અંગત પરિમાણમાં વિસ્તારે છે. તેથી અભિયાર ને ગ્રીસ મિનિટ (પૃ. ૩૫) યા તો કલાક અભિયાર મિનિટ ઓગસ્ટસાઈટ સેકડ તેનીસ (પૃ. ૫૧) ઘડિયાળ સાથે સંબંધ ઘરાદતાં નથી. એટલું જ નહીં સમય પાછો અંગત અવકાશ (Space) બનીને ક્યારેક વિસ્તારી જાય છે :

નેત્રીસ સેંકડ
ક્યાં ગઈ ?
મે જાણવા
ખોલું પડીનું
પાંચ સાથી
પાંચસો જાયે
કરી આગળ
અને
તડ તડ
સૂટે છે મહેલ
રાજાનો...

(પૃ. ૫૨)

અંગત સમય, અંગત અવકાશ અને અંગત ભાષામાં અવતરતી આવી પંક્તિઓના ચમકદાર ગુચ્છાઓ આ સંગ્રહમાં લધે છે. મનમાં ઊગેલી કલબલને અધ્યર આકારો પૂર્ણાં એક જપાટે એક સપાટે (પૃ. ૭૬) કરિ આવા ગુચ્છાઓમાં રજૂ કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો ગુચ્છા કરતો નથી. ગુચ્છાને યવા હે છે. ગુચ્છા improvise કરે છે. ગુચ્છા બનવા હે છે. પણ આ ગુચ્છા ગ્રથિત કરતી કોઈ વાણીનો તે કોઈ રિલિફનો અહીં વારંવાર અભ્યાસ સાલે છે. વિશુંખરલતા Fragmentariness સાલે છે, ક્યારેક એકની એક લઢકામાં આવતા શબ્દગુચ્છાના પ્રવોગોની પુનરવૃત્તિ રસ ગુખાવે છે. જોમકે.

એક કષ્ણ જાળહળ / બીજી કષ્ણ બળબળ / ત્રીજી કષ્ણ (પૃ. ૨); એક વખત / બે વખત / ત્રીજી વખત (પૃ. ૩૫); એક કષ્ણ / બે કષ્ણ / ત્રીજી કષ્ણ (પૃ. ૪૧); એક

કલાક / એક મિનિટ / અને એક સેકડ (પૃ. ૫૮); એક સમયે કાંકરો / બીજુ વખતે કાગડો / ત્રીજે યાણો ખાલીખમ ઘર (પૃ. ૧૦૦); એક / બે / ત્રણ (પૃ. ૫૬)

- આ જ રીતે પૃ. ૩૪, ૬૭, ૧૧૮, ૫૨ પર પ્રવેશતો 'કયા બાત હેંનો સાદ રીતિધાર્યનો નમૂનો છે. મારા હદ્યના કાચ્યકોરા / ખાલી અમથા / બંધ બારકો' (પૃ. ૨૧)નું કાચું કોરું વિશેપણ 'કાચું કોરું / છવું' (પૃ. ૭૮) અને કાચું કોરું પાકું પચપચેલું ચાવતો (પૃ. ૧૧૫)માં મ્ર. નું જોતાં તેમજ 'તહકાને કહો ખો ? અને મુસાફરને ગો' (પૃ. ૨૧) ફરીને એના એ રૂપે 'આજે બધાય મને આપે છે ખો ? અને કહે છે ગો' (પૃ. ૮૦)માં દેખા દેતાં અભિવ્યક્તિની તિર્યકતા ગુમાવે છે. 'અમદાવાદી તહકો / વડોદરા નિવાસી / તાજાં તાજાં અને ફૂણાં ફૂણાં ધાસાની / ટાંગાટોળી કરે છે. / ભરુચનું આકાશ / અને મુંબઈની બિસકોલી / એકબીજાને શેકહેન માટે પક્કા મારે છે' (પૃ. ૬૦)માં કવિની પોતીની જ પૂર્વની 'ॐ તત્ સત' સંગ્રહની 'દાકી' કે 'ઉમરેઠ-ઊકોર'ની જૂની લપટી લડણો પ્રવેશેલી છે. ને ક્યાંક તો અભાનપજો ખોલ વહ્યલા, ખોલ / હોલ વહ્યલા હોલ / આપણો એ goal' (પૃ. ૫૪) કે 'એ સવાલ જ નથી How / અભી હમણાં now (પૃ. ૬૧)માં લાભશંકર ઠકરનો પ્રભાવ જીવાયો છે.

આમ છતાં મનહરની કવિતામાં આ સંગ્રહથી એક વધારાની કષાં નહીં પક્કા એક વધેલી કષાં ઉમેચાપ છે એમા શંકા નથી. એક નોખા સ્વાદવાળી ગજાલ, બે ગીત ન લાગે તેવણું મનોહરિ નહીં પણ મનહરાં ગીત અને બાકીનાં ઊપલ થૈન વગરની ભાષા જેવાં અછાંદસ (એક ગૂલણાના પરિચ્છેટનો અપવાદ : આપણે આપણાં કામ સંભાળવ.....આ સમે પૃ. ૪૫-૪૬) મનહરની કવિતાનો લિકાસ દશાવિ છે, સાથે સાથે એની તીવ્ર મુદ્રાને પણ ઓળખાવે છે. પહેલેથી ભાષા 'અંદર રૂબારૂબ રૂબકીદાર' (પૃ. ૮૫) ખેતરતી મનહરની કવિતાએ ફરીને રાપુ ઉફરા જઈ ટોરથી તળિયે સુધી (પૃ. ૧૦૩) ઉંઘાં ઉક્યન કર્યા છે. આજે ઉંઘાં ઉક્યનોમાંથી કવિતા ફરીને સવળાં ઉક્યનો તરફ જઈ રહી છે ત્યારે પણ આ ઉંઘાં ઉક્યનો હજુ ધ્યાનાંહ રહ્યાં છે એ : ત્રી વાત છે.

સાભાર પ્રામીસ્વીકાર

અદેત વેદાના જ્યોતિર્ધરો લે. જીતવંત કાનાલાર. (૧૯૬૮) પૃ. ૧૩૧, ૩. ૬૦૫- અભી પદ્ધિકેશન, અમદાવાદ-૧. વિવેચનસંદર્ભ લે. રમણ સોની (૧૯૬૪) પૃ. ૨૦૦, ૩. 'કાચું- પાંખું પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧. ૧૯૮૨ની સાલનું ગ્રંથસ્થ વાચ્ય લે. મહુમૂદન પારેખ ૮૮૪ પૃ. ૧૫૨, ૩. ૫૦- ગુજરાત સાહિત્યસમ્બાદ, અમદાવાદ-૭.

એકદરે એતું લાગે છે કે હાસ્યસર્જન પરતે આપણે જોઈએ એટલા ગંભીર નથી ! ટેક્નિકલી હાસ્યરસ ઉપરસ જશાયો હૈય તોયે હાસ્યસર્જન ઉપસર્જન નથી જ એ વિશે ભાગ્યે જ મતલેદ હશે. તેમ છતાં હાસ્યસર્જનોને ઉમળકાથી વધાવી લેવાના કે એમાં પ્રયોગથેતી સર્જકતાને નાખી જોવાના ગંભીર પ્રયત્નો ઓછા થાય છે. કોઈ હાસ્યકૃતિને ધ્યાનમાં લઈ જ્યોતીન્દ દવે જેવા સર્જકને જ્ઞાનપીઠ એવોઈ કે મૂર્તિદીવી એવોઈ મળી શકે એતું આપણે કલ્પી શકીએ ? ગુજરાતીમાં એક પણ હાસ્યલેખકને સાહિત્ય અકાદમી-દિલ્હીનું પારિતોષિક કેમ મળ્યું નથી તેવી ચર્ચા આપણે ત્યાં કેમ છીડવામાં આવતી નથી ? (અત્યારે પણ આ ચર્ચા એક હાસ્યલેખક છીરી રહ્યો છે !) ભારતની બીજી ભાષાઓમાં પણ આનાથી વધુ સુખદ રિથ્ટિ હેવાનું સાંભળ્યું નથી. આ સંયોગોમાં મુજબતાના બે પ્રમુખ હાસ્યલેખકો શ્રી બનુલ ત્રિપાઠી અને શ્રી વિનોદ ભજને રજાજિતરામ સુવર્ણરંદ્રક એનાયત કરવાનો નિર્ણય ખરે જ સર્જકતાને સમગ્ર પણ્ણેક્ષયમાં પોંખવાનો ઉપકુમ બની રહે છે અને એ માટે નિર્ણાયકોને તથા સાહિત્યસભાને અમિનંદન ઘટે છે. અગ્રાઉ ૧૯૪૦-૪૧માં ધનસુખલાલ મહેતા અને જ્યોતીન્દ દવેને એનાયત થયેલો આ ચંદ્રક એ પછીના પાંચ દાયકા પછી ફરી બે પ્રમુખ હાસ્યલેખકોને અર્પજી થયો. આ સમય જાળામાં આ બંને હાસ્યલેખકોએ પોતપોતાની રીતે હાસ્યસાહિત્યનું જોડાડ કર્યું અને ધનસુખલાલ મહેતા અને જ્યોતીન્દ દવે પછીના પ્રમુખ લેખકો બની રહ્યા છે. અને એ રીતે સાહિત્યસભાનો નિર્ણય સમુચ્છિત નિર્ણય તરીકે અવકાર પામ્યો છે :

વિનોદ ભજની સર્જનયાત્રા ખરે જ અભ્યાસનો વિષય બની રહે તેમ છે. પત્રાલાલ પટેલ કે રમેશ પારેખ જેવા સર્જકો પ્રારંભથી જ એમની સર્જકતાનાં ઊંચાં શિખરો બતાવી દે છે તો કેટલાક સર્જકો સર્જકતાના ઊંચા શિખરે પલાંડી માર્યાં પહેલાં ધીમેધીમે ઊંચે ચહ્યા હૈય છે. વિનોદ ભજ આ બીજી કુર્ઝાં સર્જક છે. અને એટલે જ કદાચ એમની સર્જકતાનું આકલન વધારે રસદાયક અને કંઈક અશે વિસ્તયપ્રેરક પણ બની રહે તેમ છે.

વિનોદ ભજે જોક્સના બે સંગ્રહો સંપદિત કરીને આ ક્ષેત્રે પદાર્પણ કર્યું. મેં વિનોદ ભજને ધન્યા વાર આ બંને સંગ્રહોના પુનર્મુદ્રણ માટેનું સૂચન કર્યું છે. પણ પોતાનું તેજ આટલું બધું પ્રસાર્પા પછી એમને આ ઉછીના તેજ માટે લગ્નારું સંકોચ રહે છે. અલબાસ, તેઓ આ બંને સંગ્રહો રદ કરવાની ઈરચણ રાખતો નથી. એમનું એતું વલણ જ નથી. પણ એ પુસ્તકોને ફરી પ્રકાશમાં લાવવા જેટલા હત્સારી પણ નથી. પરંતુ આ બંને પુસ્તકો માર્ગ માર્ગ ખરે જ પુનર્ગ્રાહણનારે થોડ્યે છે. "Asian

'Laughter' કે "4500 Jokes" જેવા પુસ્તકો ગુજરાતીમાં નથી વિનોદ ભણ આ બંને પુસ્તકોને એકત્ર કરી, સંવર્ધિત અવૃત્તિ પ્રસ્ત્રી કરે અને સાથે અભ્યાસપૂર્વ પ્રસ્તાવના જોડે તો અંગ્રેજની જાહેરાતીના ઘરિદધી પીહતા ગુજરાતની ઘણી મૌખી સેવા થાપ તેમાં શંકા નથી આ બંને પુસ્તકોને જોક્સ વિનોદ ભણની પરિષ્કૃત હાસ્યવૃત્તિનો સુધેરે પરિચિય કરાવે છે.

પહેલું સુખ તે મૂળી નારથી વિનોદ ભણની કલમે બોલવાનું શરૂ કર્યું. આ પુસ્તકથી આરંભયેલી અમની સર્જનયાત્રા વિનોદભણના પ્રેમપત્રો, 'ઈદમુ ચતુર્થમુ', 'વિનોદની નજરો', 'અને હવે ઈતિહાસ', 'ગ્રંથની ગરબડ', 'અમદાવાદ એટલે અમદાવાદ', 'વિનોદવિમર્શન', 'વગેરે વગેરે વગેરે', 'અધિધી ઈતિ' અને શેખાદમ, નર્મદ, મુનરથી જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચાર્લી ચેલ્ડિન બનાઈ શ્રો અને એન્ટન ચેખોવની ચરિત્રાવલિ જેવાં ઉત્ત શિખશો બનાવતી કેવી રીતે આગળ વધી તે જોવાનું ફરે જ રસપ્રદ બને તેમ છે.

વિનોદ ભણે પોતાનું તેજ પહેલી વાર કેટલીક નક્કર પ્રતિકૃતિઓ સહ્યે બતાવ્યું. પ્રતિકૃતિ સર્જવાનું પ્રમાણમાં આસાન છે તેથું કેટલીક વાર માની લેવામાં આવે છે. અમાં મૂળ કૃતિનું ખોઝું તૈયાર મળવાનો લાભ હોય છે એટલે માનું માની લેવાનું બનતું હશે. પણ વસ્તુતાઃ તેમ નથી મૂળ ખોજામાં કેવો પ્રાણ પુરાય છે તે મહાત્વની વાત છે. વિનોદ ભણની પેરોડી રચનાને આ પણીક્ષમાં અવલોકની જોઈએ ખાસ કરીને 'ઈદમુ ચતુર્થમુ' પેરોડી રચવાનું ઉત્સુક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. નવા સંદર્ભનો સ્પર્શ આપીને જૂના ખોજામાં અમલો સમય રીતે પ્રાણ પૂરી બતાવ્યા છે. 'ઈદમુ ચતુર્થમુ' એ રીતે આપણા હાસ્યક્ષેત્રે નવોન્યોધ પ્રગટ કરનારું પુસ્તક છે.

'અમદાવાદ એટલે અમદાવાદ' એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે. સર્જકતાના સ્પર્શ સાથેના અમદાવાદના વર્ણનવાનું કદાચ આ એકમાત્ર પુરંતક છે. અમદાવાદ વિશેના ગંધોનું પરિશીલન કરીને, તેમજ તથ્યોને, હકીકતોને, અંકડાઓને સહેજે મરુચા-ઠરુચા વિના હાસ્યના ઈપદ સ્વર્ગમાત્રથી કેવું ચમલારિક પરિસ્તામ લાવી શકાય છે તે દૃષ્ટિયે આ કૃતિ જોવા જેવી છે.

પ્રારંભની રચનાઓમાં વિનોદ ભણે ટચ્કડાલી કથાઓ દારા પોતાની પ્રતિભાનો ઉન્યોધ દાખદેલો સફદર્યોનું આ તરફ યોગ્ય રીતે ધ્યાન ભેંચાયેલું. પરંતુ આ પછી લગભગ એવી છાપ, જાણ્યે-અજાણ્યે દૃઢ થવા લાગે હતી કે ટચ્કડાલી કથાઓમાં પ્રગટત્વો વિનાર્દ ભણના સર્જકતાની ઉન્યોધ અમની સ્ત્રીઓ છે તેમ અમની મયાર્દા પણ છે. દીધ હાસ્યનિંબધો સર્જવાનું અમના માટે સરળ નથી. પરંતુ વિનોદ ભણે આશર્પકારક રીતે આ નિરીયકાને ખોરૂં કેરલું - વિનોદની નજરો, ગ્રંથની ગરબડ, 'વગેરે વગેરે વગેરે' અધિધી ઈતિના દીધ ને કેટલાક તો સુદીપ હાસ્યનિંબધોથી મેં પ્રારંભમાં કહું તેમ વિનોદ ભણ સતત વિકાસથીત રહેવા વેખક છે તે અનુભૂતિ.

'વિનોદની નજરે' અનેક રીતે વિશિષ્ટ પુસ્તક છે. આ પુસ્તકને ધોંય
 પચ્ચિક્ષમાં જોવાનું નથી. ચુક્કાતી સાહિત્યકારોની હળવે હૈએ થયેલી કેટલીક
 મજાકોને કારણે 'વિનોદની નજરે' અંગે જેટલો વિવાદ થયો એટલો મજજુતમકૃતાની
 દૃષ્ટિઓ એનો અભ્યાસ નથી થયો. આ સ્વરૂપની મૂળભૂત સમજમાં પણ ઠીકઠીક
 ધૂંધળામણું દેખાયું છે. અમુકતમુક સર્જકના છવનમાં અમુકતમુક બનાવ બન્યો
 હતો કે નહિ, તેની ચર્ચા નિરથી હોવા છતાં ઠીકઠીક થઈ. ગંભીર રેખાચિત્ર સાથે
 આપની રેણલોણ થઈ ગઈ. ઐતિહાસિક નવલકથા જે અર્થમાં માત્ર હિતિહાસ નથી, તે
 અર્થમાં આ રેખાચિત્રો માત્ર છલવનચરિત્ર નથી. ઐતિહાસિક નવલકથામાં
 પાત્રચિત્રણમાં સર્જક પોતાની સર્જકતાને કામે લગાડે છે. તેમ અહીં પણ સર્જકતાને
 પૂરો અવકાશ હતો ને લેખક પૂરા સામર્થ્યો એનો વિનિયોગ કરી જાણ્યો છે.
 ઐતિહાસિક નવલકથામાં પાત્રના છલવનમાં અમુકતમુક પ્રસેણો બન્યા હતા કે નહિ,
 તે રીતે એની તપાસ થઈ શકે નહિ. પણ પાત્રની મૂળભૂત રેખાઓ અકબંધ રહી છે
 કે નહિ, તે રીતે પાત્રચિત્રણ તપાસનું પડે. પાત્રની મૂળભૂત રેખાઓ રોળાઈ જાય
 એટલી હંદે ઐતિહાસિક નવલકથાનો લેખક હિતિહાસ સાથે છૂટ લઈ શકે નહિ.
 આવાં રેખાચિત્રોમાં પણ વ્યક્તિવિશેષની મૂળભૂત રેખાઓ રોળાઈ ન જાય તેની
 તકેદારી સજ્જડી અવશ્ય રાખવી પડે. આ તકેદારી સાથે સજ્જડી સર્જકતાનો વિનિયોગ
 કરો કરો છે તે રીતે એની તપાસ થવી ધટે. કોઈ પ્રસંગ અમુક વ્યક્તિના છલવનમાં
 બન્યો હતો કે નહિ, તે રીતે નહિ. પણ બાંની શકે કે કેવ તે રીતે વિચાર થવો જોઈએ.
 સંભલ છે કે અમુકતમુક પ્રસંગ જેને વ્યક્તિના છલવનમાં ખરેખર ન પણ બન્યો હોય
 કે જે રીતે વર્ણવાયો હોય તે રીતે અક્ષરણ: ન બન્યો હોય. પણ એ પ્રસંગાદેખનથી
 એના વ્યક્તિત્વની રેખાઓ નિખરી આવી હોય. આ દૃષ્ટિઓ આ રેખાચિત્રો ખરા
 અર્થમાં 'લાજવાબ' છે. આ કેરિકેચર છે ઓટલે આમા અતિચિત્રણ હોવાનું જ પણ
 અહીં અતિચિત્રણ સ્વરૂપની શક્યતા ઉઘાડવાની પ્રયુક્તિ તરીકે જ આવે છે.
 અતિચિત્રણ ધણું જોખમી સાધન છે. એના ઉપયોગમાં વિવેકની ધાર ખૂબ સતેજ
 રાખવી પડે. સહેજ લથળા તો અતિચિત્રણ સમગ્ર આદેખનને ધૂંધળું અને
 અપ્રતીક્ષિકર બનાવી દે. આદેખનમાં સર્વાંગને બદલે બનાવટ દેખાયાં અહીં
 અતિચિત્રણને અત્યંત વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ થયો છે. અને એ કારણે જ આ
 રેખાચિત્રો અભૂતપૂર્વ બની રહ્યા છે. આટલી મોટી સંખ્યામાં આવાં હળવાં ચિત્રો
 ફરી લખાય ત્યારે ખરાં આમ કહેવામાં અતિભાવુકતા નથી તો, આ કઈ નિરાશાના
 ઉદ્ઘાપરો પણ નથી. પણ હળવાં રેખાચિત્રો લખનારા કોઈને માટે પણ આ રેખાચિત્રો
 હુમેશ્ય પહુંચારું રહેવાનાં.

'શંખની ગરબડ', 'વગેરે વગેરે વગેરે', 'અથથી હતિ' લાંબા નિબંધોમાં પણ
 વિનોદની કલમ આસાનીથી ચાલી શકે છે એ બતાવતા સંગ્રહો છે. 'શંખની
 ગરબડનાં 'સાહિત્ય' વિષય કેન્દ્રમાં છે. 'વગેરે વગેરે'માં જુદાજુદા વિષયોની

મહિતીને ઉપયોગમાં લઈ, આ મહિતીને હાસ્યનો પુર આપી લેખકે નિબંધો લખ્યા છે. 'અથથી ઈતિ'માં ગંભીર લેખનમાં ખપ લાગે તેવા વિષયો પસેટ કર્યા છે. પોતાના વક્તાવ્યના ટેકામાં અવતરણો તો ધાર્શી ફૂટે તેમ આવતાં જાય છે - પણ ખરી ખૂબી અવતરણોના વિનિયોગમાં છે. આટલી મોટી સંખ્યામાં અવતરણી ઉપયોગમાં લેવાયાં હોવા છતાં, અવતરણોનો અડેઢું ખડકલો કર્યો હોય તેનું લાગતું નથી. આપણા હાસ્યનિબંધોમાં આ નિબંધો વિશિષ્ટ મુદ્રા લઈને આવ્યા છે.

'શોખાદમ ગ્રેટાદમ' : એક કુરીકરણ; 'સ્વખદૃષ્ય મુનશી'; 'હાસ્યમૂર્તિ જ્યોતીન્દ દવે'; 'કોમેડી કિંગ ચાર્લી ચોસ્ટિન'; 'ગ્રેટ શોમેન જ્યોર્જ બનાઈ શ્રો'; અને 'ઓન્ટન ચેખોવ' ચરિત્રલેખનની પુસ્તિકાઓ છે. અહીં 'વિનોદની નજરેનું અનુસંધાન જરૂર છે, પણ અનુકરણ નથી. સજ્જકી પોતાના અનુકરણથી પણ બચવું જોઈએ એમ કહેવાયું છે. વિનોદના સાહિત્યનો અભ્યાસ આ રીતે કરવાનું પણ રસ્પ્રદ નીવડે તેનું છે. આ ચરિત્રશ્રેષ્ઠી જ્ઞાનંગ લાવનચરિત નથી. પણ એની પ્રમાણભૂતતા શંકાથી પર છે. અહીં હળવી રીતે આલેખન થયું છે. પણ હાસ્યને જ્યાં જ્યાં અવકાશ હતો તેનું એક પણ સ્થાન લેખક ચૂક્યા નથી પણ હાસ્યનિષ્ઠતિની એકમાત્ર પ્રતિજ્ઞા લઈને આ ચરિત્રો લખાયાં નથી. ચરિત્રનાયકોનાં વ્યક્તિત્વને સહેજે અંય ન આવે તેની પ્રશસ્ય કાળજી લેખકે રાખી છે. આ માટે પોતાની અંદર રહેલા તોંકાની હાસ્યકારને એમારો બગાબર અંકુરથી રાખ્યો છે. આમ છતાં, આલેખન રસ્પ્રદ છે ને લેખકની નિશ્ચ મુદ્રા ઉપસ્તાવી આપે છે.

હાસ્યરસની ઇતિઅનોના સંપાદન કોને વિનોદનું અર્પણ નોંધપાત્ર છે 'ગુજરાતની હાસ્યધારા' અને 'હાસ્યાયન' જેવાં હાસ્યરસનાઓનાં સંપાદનથી 'આરંભાયેલી એમની સંપાદનપાત્રા અવિગ્રહપણે દીકઠીક લાંબી ચારી છે. જ્યોતીન્દ દવે, ચિનુભાઈ પટવા-ફિલસૂક, મધુસૂદન પારેખ-પ્રિયદર્શી, તારક મહેતા, ઘનસુખલાલ મહેતા ને વિનોદ બણની શ્રેષ્ઠ રચનાઓ એમણે સંપાદિત કરી છે. આ સંપાદનોમાં એમની પરિષ્કૃત રૂદ્ધ અને નરવી હાસ્યવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. ઘનસુખલાલ મહેતા જેવા નવી પેઢીને માટે લગભગ અજાહ્યા રહી જયેલા હાસ્યલેખકની ઉત્તમ રચનાઓ આપીને, જ્યોતીન્દ દવેની જોડાજોડ જીમર્નું નામ લેવાનું હતું એવા લેખકની પ્રતિભાનો પરિચય કરાયો છે તો. ચિનુભાઈ પટવા, પ્રિયદર્શી કે તારક મહેતા જેવા, વર્તમાનપત્રો દારા ખૂબ લોકપ્રિયતા પામેલા પણ સાહિત્યિક હાસ્યનિષ્ઠતિ માટે પ્રમાણમાં ઉપકા પામેવા હાસ્યલેખકની સાહિત્યિક પ્રતિભા પ્રગટ પછી રહે તે રીતે એમની રચનાઓ સંપાદિત કરી આપી છે. આપણા હાસ્યસાહિત્યનો અભ્યાસ ઉપરછલો થાય છે તેવા સૌજોગ્યોમાં આ કામ ઘણું મૂલ્યવાન બની રહે છે. બંગાળી, મરાઠી ઉદ્દી, રિન્દી, ગુજરાતી ને વિદેશી લાખાઓની હાસ્યરસનાઓનાં સંપાદનો પણ એમણે આપ્યાં છે. આમાંની બંગાળી, મરાઠી કે ઉદ્દી, ભાગ્યાની ચીપી જાણપાત્રી ન હોવા છતાં એમને રિન્દી અને બંગેલ

દારા અન્ય ભારતીય ભાષાઓ અને વિદેશી ભાષાઓના હાસ્યસાહિત્યનો પૂરતો અંદાજ હતો. એમણો આ અજ્ઞાની ભાષાઓની હાસ્યરચનાઓ હિન્દીમાં વાંચી કે તદ્વિદો-પાસે ગુજરાતીમાં ચાલની પછી એમાંથી પોતાને ઉત્તમ લાગેલી હાસ્યરચનાઓ સંપદિત કરી ને તદ્વિદો દારા એમની અનુવાદ કરાયો. આ ઘણા પરિશ્રમનું કામ હતું. અન્ય હાસ્યપીતિ વિના આટલો ને આવો પરિશ્રમ કરવાનું, શક્ય ન બને.

હાસ્ય વિનોદનો પહેલો(ને) કદાચ છેલ્લો પણ)પ્રેમ છે. માત્ર છાપાની કોલમથી વિનોદને જાળનારા ને વખાજનારા (કે વખોડનારા) અભ્યાસીઓએ વિનોદનું પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સફદરને એક સતત વિકસાત્ત્વ રહેલા સર્જકનો સુખદ ને અવિસ્મરણીય પરિચય થયા વિના નહિ રહે.

પરિષદવૃત્તા

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દારા પ્રતિવર્ષ યોજાતી સદ્દ. માતુશ્રી તારાબહેન મંગળજી ઝડેરસંદ મહેતા વ્યાખ્યાનમાળાનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો : કાનાની કાવ્યકલા, પ્રેમાનંદની કાવ્યકલા : ભારેદુના સંદર્ભમાં તથા સાહિત્ય : છવના સંદર્ભમાં - સુવિદિત વિદ્યાન શ્રી ચિમનલાલ જિવેદીએ વિસનગરની શૈક્ષણિક-સાહિત્યિક સંસ્થાઓમાં ઊંડ જાન્યુઆરીએ આપ્યાં આ ડાર્યકપને અસાઈત સાહિત્ય સભાના વિસનગર એકમનો સહયોગ મળ્યો હતો.

* ગુ. સા. પરિષદ દારા યોજાતી 'શ્રી જની દર્દીવાળા વ્યાખ્યાનમાળા'નું બીજું વ્યાખ્યાન ગજલના અભ્યાસી ડૉ. એસ. એસ. રાહીએ રાજકોટની શ્રી ગીનાબહેન કુલિયા ગાડિલા ડોકેજમાં તા. ૮-૧૨-૮૪એ આપ્યું. પરિષદર્મની શ્રી નરોતમ પલાશ અને ખ્યાત ગજલકાર રૂસવા મજાકુમારી કાર્પકમાં ઉપસ્થિત રહેલા.

* ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને ગુ. સા. પરિષદના સંયુક્ત ઉપકરે ગાંધી સવા શતાબ્દી નિમિત્ત યોજાનારા પરિસંવાદની બે બેઠકો ૧૦મી ફેબ્રુઆરી એ પરિષદના ગોવધનસ્મૃતિમંડિરમાં યોજાયે.

* સાહિત્ય અકાદમી (મુખ્ય) દારા યોજાનારા 'સર્જકને મળો' (પિટ દ અંથર) કર્યક્રમ અન્તર્ગત ગૂર્હન્ય સર્જક શ્રી મનુષ્યાઈ પંચોલી 'દર્શક' તાથે એમની કર્મભૂમિ અને શબ્દમૂલિ સંદર્ભે વિવિધ ક્ષેત્રોના ભાવકી તા. ૮ ફેબ્રુઆરી સંજના ૫.૩૦ વગ્ફે પરિષદના મેધાલી પ્રાંગણમાં પ્રશ્નોત્તર કરશે તથા દર્શકની સર્જનાત્મક કૃતિઓના અંશોની રજૂઆત થશે.

* ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અન્તર્ગત અંગ્રેજ મંદ્રકાવ્યો 'ઈલિયન', 'ડિવાઇન કોમેડી', અને 'પેરેગાઈં વૉસ્ટ'ના ગુજરાતી અનુવાદ કરનારા અનુક્રમિત અનુવાદકો સર્વશ્રી જીપેત પુર્ણા, રાજેન્દ્ર શાહ અને દુષ્ણના પંજ્યાનું ગુજરાત સાહિત્ય

અકાદમી દારા ૧૧ કેલુઆરી સુવારે ૮૭૦ વાગે પરિપદના ઘોવધન સુતિમંડિરમાં
કન્યાન થશે.

* પીડ સાહિત્યકાર શ્રી ગુલાબધસ બોકરનું ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દારા
૧૧ કેલુઆરી સાંજના છ વાગે પરિપદના રૂ વિપઠક સલાગૃહમાં સાહિત્યકાર
કન્યાન' થશે.

* તા. ૮ ૧૦ અને ૧૧ કેલુઆરીના આ ત્રણેય દિવસો દરમ્યાન ગુજરાતી
સાહિત્ય પરિપદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત વિધાસભા બ્લો જે.
વિધાભવન, લા. ૬. ભારતીય વિધામંડિર, મહારિ દેદવિશ્વાન અકાદમી તથા
પુરિવર્તિની બ્રંથનિર્માક બોર્ડ દારુ પ્રકાશિત વિશીષ પુસ્તકોનું પ્રદર્શન પરિપદ
કેચાલિત અસરભારતી બ્રંથલેહાર દારા પોઝારો પ્રદર્શન દરમ્યાન પુસ્તકપ્રેરીઓ દસ
ટકા વળતરથી પુસ્તકો ખરીદી પણ શકશે.

* ડૉ. ભોગીલાલ સાઉસરાનું તા. ૧૮ જાન્યુ. ન્યૂજરી ખાતે અવસાન યથું છે.
ગુજરાતની વિવિધ સાહિત્યક સંસ્થાઓ દારા ૨૨-૧-૧૯૫૮ દિવસે દિવંગતને
શદાંજદિ આપવા શોકસભા પોજાઈ હતી.

શોકચયાપ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ, ગુજરાત વિધાસભા, ગુજરાત સાહિત્યસભા અને
ગુજરાત ઠિલાસ પરિપદના સંયુક્ત ઉપકરે મળેલી આ શોકસભા ગુજરાતમાં અને
ગુજરાત બધાર પણ કેમની એક સમર્થ સંશોધક, વિવેચક, ભાષાવિદ અને ઠિલાસ-
વિદ તરીકે પ્રતિષ્ઠા હતી તેવા ડૉ. ભોગીલાલ સાઉસરાના અવસાન અંગે ઊરો શોક
માટ કરે છે અને તેમના આપુષ્યભરના કાર્યને આદરપૂર્વક શદાંજદિ સમર્પે છે.

પાટ્ર્સ તાવુકાના સંપેર ગામે તા. ૧૭ એપ્રિલ ૧૯૧૭ને રોજ જન્મેલા
ભોગીલાલને ગુજરાત કોલેજ અને ગુજરાત વિધાસભા જેવી ઉચ્ચશિક્ષણની સુખ્યાત
તંત્યાભોગમાં અભ્યાસ કરીને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. તો બ્લો જે. વિધાભવન
મ. સ. પુરિવર્તિની અને પ્રાચ્યવિધામંડિર જેવી રિધાસ અને સંશોધનરે વરેલી
પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાભોગમાં સંશોધન, સંપાદન અને અધ્યાપન કાર્ય કર્યું હતું.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત, અપલંશ જૂની ગુજરાતી અને અર્વાચીન ગુજરાતી મે
ભાષાઓનો તેમનો અભ્યાસ ઘણો ઊરો હતો. તો ભારતીય વિધા, સંશોધન અને
વિવેચનમૂળક સંખ્યાબંધ બ્રંથો રચીને પૈતાના તત્ત્વનિષ્ઠ અને મૂલ્યનિષ્ઠ વિવા-
બ્યાસંગનો તેમણે ઉત્તમ પરિયય આપ્યો હતો.

રસાયનિક સુવર્જનિક, નર્મદાંદક અને અન્ય સન્માનનોથી વિભૂતિત ડૉ.
સાઉસરાની 'સ્વાધ્યાપ' ટ્રેમાસિકના સંપાદક તરીકેની સેવાઓ પણ અવિસરણીય છે.
ભાગીધારી અને સત્યશીલ લઘનરીશીનું દૃઢાના પૂર્ણ પાત્રનારા ભોગીલાલના
અવનકાર્યને આ સભા આદરશાંજદિ અર્પે છે.

વધુમાં આ સભા ડૉ. સાઉસરાના સમસ્યા પરિવાર ઉપર આવી પોતાના
શોકદુખમાં બ્યાગ પડાડે છે અને ડૉ. સાઉસરાની સદ્ગુરી પ્રાર્થે છે.

તા. ૨૨ જાન્યુ. ૧૯૫૮

દારા અન્ય ભારતીય ભાષાઓ અને વિદેશી ભાષાઓની અંદાજ હતો. એમણો આ અજાહી ભાષાઓની હાસ્યરૂપની તદ્વિદો પાસે ગુજરાતીમાં સાંલળી પછી એમાંથી હાસ્યરચનાઓ સંપદિત કરી ને તદ્વિદો દારા એમનો પરિશ્રમનું કામ હતું. અનન્ય હાસ્યપ્રીતિ વિના આટલો રક્ષણ ન બને.

હાસ્ય વિનોદનો પહેલો(ને કદાચ લેલો પણ)પ્રેમ હિનોદને જાણનારા ને વખાજાનારા (કિ વખોડનારા) પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ સહદ્યને એક સતત સુખદ ને અવિસ્મરણીય પરિચય થયા વિના નહિ રહે.

પરિષદવૃત્તા

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દારા પ્રતિવર્ષ યોજાતી મંગાળજી ઝવેરચંદ મહેતા વ્યાખ્યાનમાળાના નશ વ્યાખ્યા-પ્રેમાનંદની કાલ્યકલા : ભારેરુંના સંદર્ભમાં તથા સાહિત્ય સુવિદિત વિદ્ધાન શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ વિસનગર સંસ્થાઓમાં તંત્ર જાન્યુઆરીએ આપ્યો આ કાર્યક્રમને અ વિસનગર એકમનો સહયોગ મળ્યો હતો.

* ગુ. સા. પરિષદ દારા યોજાતી શ્રી ગની દહીલાણ વ્યાખ્યાન ગાજલના અભ્યાસી ડૉ. એસ. એસ. રાહીએ રાહુલિયા મહિલા કોલેજમાં તા ૮-૧૨-૮૪એ આપ્યુ. પરિષદાને ખ્યાત ગાજલકાર રૂસ્વય મળલુંમાં કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહે.

* ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને ગુ. સા. પરિષદના સચાય શત્રાંદી નિભિતે યોજાનારા પરિસંવાદની બે. બેઠકો પરિષદના ગોવધનસ્મૃતિમાટિમાં યોજાશે.

* સાહિત્ય અકાદમી (મુખ્ય) દારા યોજાનારા સર્જકને કાર્યક્રમ અનાર્જિત મૂર્ખન્ય સાર્કડ શ્રી મહુલલ એચેસી ટર્સલ અને શબ્દસૂચિ સંદર્ભે વિવિધ કેન્દ્રોના ભાવકો તા ૮ કેલુઆર પરિષદના મેઘાસી પ્રાંગણમાં પ્રશ્નોત્તર કરશે તથા દર્શકની અશોની રજૂઆત થશે.

* ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અનાર્જિત અંગ્રેજ માં ‘ડિવાઇન કોમેર્ચિ’, અને ‘પેરેડાઇન લોસ્ટ’ના ગુજરાતી અનુવાદ અનુવાદકો સર્વશ્રી જ્યેત્ત પંડ્યા, સંજેન શાહ અને દુષ્પાત્ર પંડ્યા

કેટલાંથે ઘરોમાં ને જામોમાં જેનો નિત્યપોઠ થાય છે
રમજાલાલ સોનીકૃત મહાગ્રંથ

સંતસાગર

સંમાર્જિત સંવર્ધિત નૂતન સંસ્કરણ (બેઠ ભાગ ભેગા)

સારા કાળજી * ઉત્તમ છાપકામ * મજબૂત-પાકી બંધાઈ * પુષ્ટ
ચિત્રો : બહુરૂંગી આવરણ * ૧૦૫ જેટલા ભારતીય સંતોનાં ચરિત્રો
* અસંખ્ય પ્રેરક પ્રસંગો * વાલ્મીકિ અને વેદવ્યાસની વાડી *
૫૦૦થી વધુ સંત-વચનો

* રિમાઈ કદનાં ૫૦૦ પાન્ના *

* કવિશ્રી રાજેન્દ્ર શાહની પ્રસ્તાવના : 'સન્ત સમાગમ-યાત્રા' *

તિરુવલ્લુવર, અવ્યાધાર, માણિક્કવાયકર, નમ્માળવાર, સંબંધર,
વિષુચિત્ત, આષાદર, વિપ્રનારાયણ, સુન્દરમૂર્તિ, અષ્ટા, રેમન, તાગરાજ,
બસવ, વિઘારણ્ય, પોથન, હેડિયાખાન, વાલે બાબા, ધોગાનંદ, વિશુદ્ધાનંદ,
નિસર્જિતા, ચામકુષા, વિલેકાનંદ, પણ રામદાસ, કૃષ્ણપ્રેમ, દિલીપકુમાર રાય,
રંગઅવધૂત, નધુરામ શાર્મા, મા આનદમથી, નિત્યાનંદ, મુક્તાનંદ, ચિન્મયાનંદ,
કૃષ્ણમૂર્તિ ઉપરાંત જાણીતા એકનાથ-તુકારોમ જાનદેવ, નરસિંહ મીરા-કલીર-
તુલસી-નાનક, સમર્થ વગેરે ૧૦૫ કલો.

ગ્રંથ એપ્રિલ, ૧૯૮૫માં પ્રગટ થશે ત્યારે કિંમત રૂ. ૨૦૦ હશે.
પરંતુ તા. ૨૧-૩-'૮૫ સુધીમાં નાણાં ભરનારને અડધી કિંમતે, માત્ર

૧૦૦ રૂપિયામાં

૨૫ પ્રત રૂ. ૨૪૦૦માં (ટ્યુલથી રૂ. ૧૨ વધુ) દર્શ કે વધુ પ્રત
એક સરનામે મોકવાની હશે તો રવાનગી ખર્ચ અપે ભોગવીશું.

નાણાં ભરવાનું સરનામું :

ડૉ. રેણુકા શ્રીરામ સોની, સુતરિયા હાઉસ, ગ્રીઝો માળ, ગુજરાત કોલેજ,
પોસ્ટ ઓફિસ અને ભાઈકાકા હોલ પાસે, અમદાવાદ-૬. ફોન : ૪૬૦૨૨૫

શ્રી ગ્રહલભી. વોરા. ૧૧૧-૬, મહાત્મા ગાંધીરોડ, પહેલે મોણ, મુંબઈ
યુનિવર્સિટી સામે, ફેસ્ટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૩. ૦ ૨૭૦૫૧૮ ધર ૬૧૪૫૧૭૦

કવિ નર્મદ યુગાવર્ત્ત ટ્રસ્ટ, સુરત

૧૦/૮૩૬, કવિ નર્મદ સરસ્વતી મંદિર, આમલીરાન્દ, સુરત ૩૯૫ ૦૦૩

કવિ નર્મદના સાહિત્યના ગ્રેમીઓ માટે શુભ સમાચાર

'કવિ નર્મદ યુગાવર્ત્ત ટ્રસ્ટ, સુરત' પ્રકાશિત કરે છે

... . . . સાહિત્ય

: સંપાદક :

રમેશ મ. શુક્ર

પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે

૧. નર્મદિતા ખંડ : ૧ (શૌયોદ્ધોધન અને સ્વદેશભિમાનની કવિતા) રૂ. ૩૦/-
 ૨. નર્મદિતા ખંડ : ૨ (હિંદુઓની પણતી અને સંસારસુધારાની કવિતા) રૂ. ૪૫/-
 ૩. નર્મદિતા ખંડ : ૩ (પ્રકૃતિ અને જ્ઞાનભક્તિવિષયક કવિતા) રૂ. ૪૫/-

નવેંબર-'૮૪માં પ્રકાશિત થશે

૧. મારી હકીકત (મૂળ દુર્લભ પત્ર ઉપરથી, નર્મદની અપ્રગત અંગત ડાયરી,
 પત્રાવલી વ. સાથે)

ઉદ્દેશ્યપૂર્વી પ્રકાશિત થશે

૧. નર્મદિતા ખંડ - ૪ - રતિ અને પ્રીતિની કવિતા
 ૨. નર્મદિતા ખંડ - ૫ - આધ્યાત્મ અને ઇથાકાલ્યો
 ૩. નર્મદિતા ખંડ : ૬ - નીતિ, વિરિષ વિષયોની પ્રકૃતિ કવિતા
 ૪. નર્મદિતા ખંડ : ૧ - વાયાચાહિત્યવિષયક નિબંધ
 ૫. નર્મદિતા ખંડ : ૨ - સંસારસુધારો, સ્વદેશ અને પ્રકૃતિ વિષયના નિબંધો
 ૬. નર્મદિતા ખંડ : ૩ - ઊર્દુઓની પ્રાજ્ઞેય શૈલીના વૈખેનો
 ૭. નર્મદના કાવ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોનું સંકલન
 ૮. નર્મદાનું વાકરસ અને વાકરસવિષયક કેળો
 ૯. નર્મદના નાટકો અને સંવાદો
 ૧૦. રાજ્યરંગ (સંપૂર્ણ)
 ૧૧. ધર્મવિચાર

દ્વારીમાટે

ડૉ. જ્યોતિસાહિ

શ્રી ભગવતીકુમાર રામી

મેયરશ્રી

ડૉ. રમેશ મ. શુક્ર

શ્રી ચંદ્રકાંત પુરોહિત

અધ્યક્ષશ્રી, સ્થાયી સમિતિ

ડૉ. રતન માર્યાદિ

શ્રી આર્થ. જે. દેસાઈ

કમિશનરીશ્રી, સુરત મ્યુ. કોર્ટ

મુખ્ય વિકેતા : સાહિત્ય સંકુલ, ચીયાબજાર, સુરત ૩૯૫ ૦૦૩

રંગદ્વાર પ્રકાશન

તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

બે કાંડા વચ્ચે - રધુવીર ચૌધરીની નવી નવલક્ષ્યા. આદેશિક
પરિવેશમાં અને ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં લોકવૈતનાની છબિ, સંકુળ
કથાવસ્તુ છતાં પ્રબળ વાતાવરણ ડિ. રૂ. ૮૫૦૦

વાતાવિષુંવળતાણિષું - સોરઠની ભાતીગળ સંસ્કૃતિના ઉદ્ગાતા સમા
કાનું ભૂટા બારોટની લોકવાતાઓનો સંગ્રહ ડિ. રૂ. ૨૫૦૦૦

અમારાં અન્ય નોંધપાત્ર પ્રકાશનો

કલ્યાણતા	રધુવીર ચૌધરી	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૫૭.૦૦
વેશુવત્સલા	રધુવીર ચૌધરી	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૫૦.૦૦
સાથીસંગાથી	રધુવીર ચૌધરી	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૫૦.૦૦
શ્યામસુધારી	રધુવીર ચૌધરી	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૫૦.૦૦
જે ઘર નાર સુલક્ષણા	રધુવીર ચૌધરી	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૧૦૦.૦૦
તિરાડ	હરીશ મંગલમ્બ	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૨૫.૦૦
મહાક	દલપત ચૌહાણ	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૩૫.૦૦
ઝીણમ્ભોજાં	હર્ષદ ચંદ્રગણ્ણ	કાવ્યસંગ્રહ	રૂ. ૫૦.૦૦
સણપણ એક ઉખાણું	રમેશ પારેખ	નાટક	રૂ. ૪૦.૦૦
ઉપરવાસકથાત્રયી	રધુવીર ચૌધરી	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૧૬૦.૦૦
વાઈડ એગલ	ધીરેન અવાણિયા	વાતાવિષું	રૂ. ૧૮.૦૦
કૃષ્ણકાવ્ય	હરિવલભ ભાયાણી	સંશોધન	રૂ. ૩૫.૦૦
રાસલીલા	હરિવલભ ભાયાણી	સંપાદન	રૂ. ૫૦.૦૦
સગાવણાલાં	ગમદદરથ મિશ્ર	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૨૫.૦૦
અમેરિકાવ્યો-૮૪	સં. ચંદ્રકાના શાહ	કાવ્યસચય	રૂ. ૫૦.૦૦
અમૃતા	રધુવીર ચૌધરી	નવલક્ષ્યા	રૂ. ૧૦૦.૦૦
ઘરની સાંકળ સુધી	શકુર સરવૈયા	કાવ્યસંગ્રહ	રૂ. ૫૦.૦૦

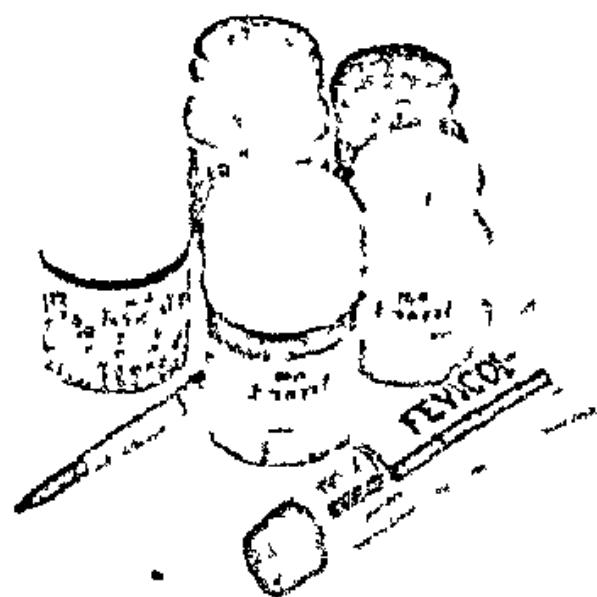
આ અને અન્ય પુસ્તકો આપને નવભારત ગૂર્જર, આર. આર. શેઠ,
લોકમિત્રાપ પ્રસાર, પ્રવીણ, નવધુગ, આદર્શ સુમન, સાહિત્યસંગમ, બલસાર
ભુડુંસ્ટેર્સ ટેમ જ અન્ય જાણીતા વિકેતાઓ પારોથી મળી શકશે.

રંગદ્વાર પ્રકાશન

I-511, લો. આર. આર. માસ્ટર્સ, માસ્ટર્સ ટેર ઇપ ડિ. મહેસાળા

અ-૬, પૂરોશ્વર, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

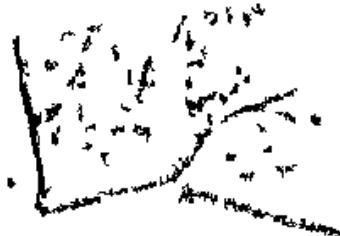
ધેર નોંં કમાણી કઢો

નમારે હેર નેમા કમાણી કર્યી છે? જુદુ ફરિયોદ

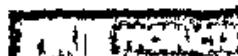
બેમજાર બેડોલ્લાં જાણે કોરિયા બેંગિયા કર્યાની હાજી નામે
બ્લાકબાના વર્ષો ચવાણી શકો, ક પણી જીને સાવેના. કંપા રાસ,
ગર્ભાસ, રામકાળ પેંદું કર્યું અથડા રામકાળ નથા કેન્દ્રીયાદ્વાસ નાનીને
દેની શકો છો. કાયાની બનક ગમનાંઓ હે. નમારી જારીન જન કાયાન
રે મૈરિયોથ બેમજાર તથા ફેરિયાર બેંગિયા કર્યાંનો ઉધેરે + નિ હેર નેકા હા,
એર બેદા.

ફરિયોદ
કેવિકોલ
નિયત નિયત

ફરિયોદ
કેવિકોલ
નિયત નિયત

શુદ્ધિકરોણી હાથ
એ કાંદુદાંડોલાંડિંદિં, જાંદુદાંડિં, જાંદુદાંડિં
ખુદ કાંદુદાંડિં ૧૩/૩૩, કોર્ટ (યુ.), કુંઠ ૧૩૦ ૬૭
નિયત નિયત

ગ્રાણ નવાં પરિપત્રકાશનો

તુલનાત્મક કાવ્યશાસ્ત્ર કેટલાંક પરિમાળા

તુલનાત્મક કાવ્યશાસ્ત્રનાં સ્વરૂપ-પ્રકૃતિની ઓળખના મશ્વોની ચચા
કરતા સર્વશ્રી ગણેશ દેવી, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, વિજય પંડ્યા,
બાબુ સુથાર અને શિરીષ પંચાલના લેખોનો મંચય
સંપાદન : ભોળાભાઈ પટેલ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

પૂ. ૫૬ રૂ. ૧૮/-

*

ભરત વિનુહાકૃત પ્રથમ ગ્રંથસંગ્રહ

સહેજ અજવાણું થયું

પરિપદની શ્રી બી. કે. મજૂમદાર દ્રસ્ત પ્રકાશનશ્રેષ્ઠીનું ૧૨મું પુસ્તક
પૂ. ૭૫ રૂ. ૨૦/-

*

લાલશ્રી કાન પરિયાકૃત પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ

ઝલમલ ટાઇનું

નક્ષત્ર દ્રસ્ત પ્રેરિત ઠકોરભાઈ મિસ્ટ્રી પ્રકાશનશ્રેષ્ઠીનું
પુરિષ્ટત્રકાશિત પ્રથમ પ્રકાશન .

પૂ. ૧૨૬ રૂ. ૪૦/-

*

પ્રકાશન વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ

ગૌર્વધનલખન, આશ્રમમાર્ગ, નદીકિનારે

'ટાઈમ્સ' પાછળ, પો. બો. નં. ૪૦૫૦

અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

[કોડ : ૪૦૭૯૮૪૭]

XV